

BEDRIJFSOPVOLGING EN WISSELING IN HET GEBRUIK
VAN DE GROND
1956-1959

Rapport No. 385

L1
385
B

Afdeling Streekonderzoek

127736

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
§ 1. Probleemstelling	7
§ 2. Opzet van het onderzoek	8
§ 3. Indeling van het rapport	10
HOOFDSTUK II ONTWIKKELING VAN AANTAL EN GROOTTE VAN DE BEDRIJVEN EN VAN DE LEEFTIJDOPBOUW	12
§ 1. De ontwikkeling in de periode 1910-1959	12
§ 2. De veranderingen in de periode 1956-1959	14
§ 3. De leeftijdsopbouw	18
HOOFDSTUK III DE GAANDE GRONDGEBRUIKERS	20
§ 1. De verschillende categorieën verdwenen grondgebruikers	20
§ 2. De overgedragen bedrijven	21
§ 3. De opgeheven bedrijven	25
HOOFDSTUK IV DE KOMENDE GRONDGEBRUIKERS	27
§ 1. De verschillende categorieën nieuwe grondgebruikers	27
§ 2. De overgenomen bedrijven	29
§ 3. Splitsing en stichting van bedrijven	32
§ 4. De bedrijfswisseling	34
§ 5. De gemeenschappelijke exploitatie	35
HOOFDSTUK V VERGROTING EN VERKLEINING VAN BESTAANDE BEDRIJVEN	37
§ 1. Omvang van de vergrotingen en verkleiningen	37
§ 2. De redenen van vergroting of verkleining	41
HOOFDSTUK VI HET GRONDVERKEER	44
§ 1. Omvang, herkomst en bestemming van de bij het grondverkeer betrokken grond	44
§ 2. Bestemming van de grond van opgeheven en verkleinde bedrijven	48
HOOFDSTUK VII DE GRONDGEBRUIKERS MET EEN NIET-AGRARISCH HOOFDBEROEP	51
§ 1. De grondgebruikers in groep C	51
§ 2. De grondgebruikers in groep D	53
SAMENVATTING EN CONCLUSIES	56
INDEX VAN GEBRUIKTE TERMEN	63

WOORD VOORAF

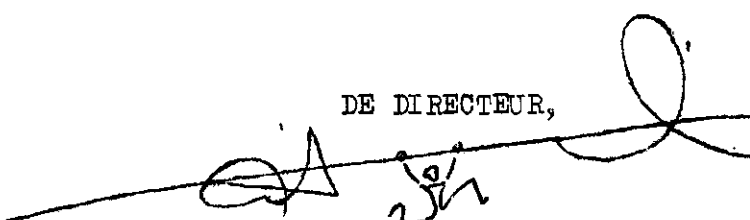
Het C.B.S. publiceert regelmatig cijfers over aantal en grootte van de land- en tuinbouwbedrijven, onderscheiden naar het hoofdberoep van de bedrijfshoofden. In het bijzonder in de jaren na 1950 hebben zich belangrijke veranderingen voorgedaan; het aantal grondgebruikers is gedaald en de gemiddelde bedrijfsgrootte is toegenomen.

Deze cijfers geven weliswaar een goed overzicht van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur, maar men kan evenwel geen inzicht verkrijgen in de wijze, waarop de veranderingen zich hebben voltrokken. Vermindert het aantal boeren en tuinders door abdicatie en overlijden of is er een vertrek uit de landbouw naar niet-agrarische beroepen?

Bij het onderhavige onderzoek is getracht voor de periode 1956-1959 voor de landbouwgebieden in Nederland een beter inzicht te verkrijgen in het proces van de veranderingen in aantal en aard van de grondgebruikers en aantal en grootte van de bedrijven. De gegevens voor het onderzoek zijn verkregen van de plaatselijke bureauhouders en enkele leden van de plaatselijke commissies, waarvoor wij zeer erkentelijk zijn. Zonder deze medewerking was dit onderzoek niet mogelijk geweest.

Het onderzoek werd op de afdeling Streekonderzoek verricht door D.B. Baris en R. Rijnveld, ec.drs. Een belangrijke bijdrage werd voorts geleverd door B.H. Perdok.

DE DIRECTEUR,

's-Gravenhage, februari 1962.

(Prof. dr. A. Kraal)

HOOFDSTUK I

PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

§ 1. P r o b l e e m s t e l l i n g

De veranderingen, die zich - in het bijzonder in de naoorlogse jaren - in het bedrijfs-groottepatroon en de arbeidsbezetting van de Nederlandse land- en tuinbouw hebben voorgedaan, trekken in toenemende mate de aandacht van het bedrijfsleven, de overheid en de verschillende onderzoeksinstituten. Voor de economische positie van de Nederlandse landbouw is deze ontwikkeling, die èn door vermindering van het aantal kleine bedrijven èn door vermindering van de arbeidsbezetting op bestaande bedrijven leidt tot een vergroting van het aantal ha per man, van grote betekenis.

Het is evenwel opmerkelijk, dat over de wijze waarop zich de veranderingen in aantal en aard van de grondgebruikers en in aantal en grootte van de bedrijven voltrekken relatief weinig bekend is. De periodiek door het C.B.S. gepubliceerde cijfers over aantal en hoofdberoep van de grondgebruikers en aantal en grootte van de bedrijven geven - hoe belangrijk ook op zichzelf - alleen inzicht in het uiteindelijke resultaat van het veranderingsproces. Over de wijze, waarop de veranderingen tot stand zijn gekomen geven deze cijfers geen informatie. Dit kan als volgt worden toegelicht.

Het aantal bedrijven in een grootteklasse kan bijvoorbeeld zijn verminderd door opheffing van bedrijven. Maar ook doordat bedrijven uit de grootteklasse zijn verdwenen door vergroting boven en verkleining beneden de klassegrenzen. Wat dit laatste betreft is uit een onderzoek van Ubbink in Hengelo bekend, dat er tussen de bedrijven een intensief grondverkeer kan plaatshebben. 1) De gegevens van het derde onderzoek naar het kleine-boerenvraagstuk wijzen in dezelfde richting; er bestaat een vrij omvangrijke wisseling in het gebruik van de grond. 2)

Uit de gegevens van het C.B.S. kan men concluderen, dat in de periode 1947-1959 het totale aantal bedrijven is verminderd (index 93). Het aantal grondgebruikers met als hoofdberoep land- of tuinbouwer is sneller gedaald (index 87); het aantal grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw is daarentegen sterk gestegen (index 170). Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat zich hier een verschuiving van de groep "hoofdberoep landbouw" naar de groep met een niet-agrarisch hoofdberoep heeft voorgedaan.

- 1) W.H. Ubbink: "De veranderingen in het grondgebruik in een zandgemeente (Hengelo, Gelderland), in de jaren 1900-1950", 's-Gravenhage 1955 (Diss.).
- 2) "Het kleine-boerenvraagstuk in de periode 1949-1958", L.E.I.-publikatie 1960, blz. 18 e.v.

Over de wijze, waarop deze veranderingen tot stand zijn gekomen, zijn slechts incidenteel gegevens bekend.

Een zaak, die wel zeer sterk de belangstelling trekt, is het verdwijnen van kleine bedrijven, de zogenaamde spontane sanering. In dit verband rijzen vragen als: Welke grondgebruikers heffen het bedrijf op en wat gaan zij doen? Dient de grond van deze bedrijven in hoofdzaak voor vergroting van andere kleine bedrijven of trekken de grotere bedrijven deze grond tot zich? Of is de grond wellicht in hoofdzaak bestemd voor niet-agrarische doeleinden?

Deze vragen tonen aan, dat het inzicht in het proces van de veranderingen in aantal en aard van de grondgebruikers en in aantal en grootte van de bedrijven beperkt is. Het onderhavige onderzoek is er dan ook op gericht geweest om - binnen de bestaande mogelijkheden - hierin meer inzicht te verkrijgen.

Bij de onderhavige problematiek dient men in beginsel onderscheid te maken tussen wijzigingen in aantal en aard van de grondgebruikers en in aantal en grootte van de bedrijven. Wijzigingen ten aanzien van de grondgebruikers behoeven niet altijd te leiden tot veranderingen in aantal en/of grootte van de bedrijven en omgekeerd. Overdracht van bedrijven van de ene generatie aan de andere (generatiewisseling) beïnvloedt alleen aantal en/of grootte van de bedrijven, indien hierbij sprake is van vergroting of verkleining, splitsing of opheffing van het bedrijf. Vergroting en verkleining van bedrijven kan plaats hebben zonder dat zich veranderingen voordoen in de persoon van de grondgebruiker.

§ 2. O p z e t v a n h e t o n d e r z o e k

Door het onderzoek naar de bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw was een registratie aanwezig van de grondgebruikers in 1956 in 63 gemeenten van ons land. 1) In verband met een onderzoek naar de bedrijfsoverneming, oudedagsvoorziening en vererving moesten begin 1960 bij de plaatselijke bureauhouders enkele gegevens worden verzameld. Van deze gelegenheid is gebruik gemaakt om bij de P.B.E. na te gaan welke veranderingen zich hadden voltrokken in de periode 1956-1959 ten aanzien van de volgende punten:

1. grondgebruikers. Hoeveel van de in 1956 voorkomende grondgebruikers waren op de peildatum 1959 niet meer aanwezig en wat was hiervan de oorzaak? Welke nieuwe grondgebruikers komen sinds 1956 in de registratie voor en van wie hebben zij een bedrijf kunnen overnemen?
2. bedrijven. Welke bedrijven zijn sinds 1956 gesplitst of samengevoegd? Wat is de bestemming geweest van de grond van opgeheven bedrijven? Welke van de op beide peildata bestaande bedrijven zijn vergroot of verkleind en tot welke omvang? Hoe groot is de omvang van het grondverkeer tussen de bedrijven onderling geweest?

Uiteraard konden vorenstaande gegevens niet alleen worden verkregen door vergelijking van de metelling 1956 met die van 1959.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw",
L.E.I.-publikatie, 1959.

Daarom zijn aan de plaatselijke bureauhouders en aan enkele leden van de plaatselijke commissie aanvullende inlichtingen gevraagd. In de eerste plaats is een indeling in beroepsgroepen van de in 1959 aanwezige grondgebruikers gemaakt, waardoor een vergelijking mogelijk werd met de indeling, die in 1956 was gemaakt. Voorts werd informatie verkregen over de individuele grondgebruikers, indien deze in 1959 niet meer in de registratie voorkwamen (reden van verdwijning) of indien deze zich nieuw gevestigd hadden sinds 1956 (van wie bedrijf overgenomen). Bovendien is in een aantal gevallen aan de plaatselijke deskundigen gevraagd naar de motieven van b.v. het vergroten of verkleinen van bestaande bedrijven. Op dit punt bleek de informatie slechts een zeer beperkte waarde te hebben. Voor een juist inzicht in de relevante motieven is het noodzakelijk bij de betrokken grondgebruikers zelf informatie in te winnen, hetgeen in verband met de beschikbare tijd niet mogelijk was.

In de verzameling van de gegevens is tenslotte een zekere beperking aangebracht wat betreft het aantal gemeenten. Hoewel het na-gaan van de veranderingen in het bedrijfs-groottepatroon ook voor de tuinbouwgemeenten van belang werd geacht, stuitte dit op de moeilijkheid, dat de bedrijfsoppervlakte in ha hiervoor geen behoorlijke maatstaf was. Voor tuinbouwbedrijven is de wijze waarop de grond wordt beteeld belangrijker. Overgang van vollegrondstuinbouw op glastuinbouw of het opzetten van platglas in staand glas zijn wijzigingen, die grote invloed kunnen hebben op het bedrijfstype en de bedrijfsomvang. Het bleek niet mogelijk deze veranderingen op dezelfde eenvoudige wijze te registreren als in de gemeenten met overwegend landbouwbedrijven, reden waarom de tuinbouwgemeenten buiten dit onderzoek zijn gehouden. In verband met de herverkaveling is bovendien Nieuwerkerk (Zld.) buiten beschouwing gelaten, zodat de volgende gemeenten bij het onderzoek waren betrokken:

GEBIED	KEUZE GEMEENTEN	
Noordelijk zeekleigebied	Eenrum, Midwolda, 't Zandt Franekeradeel	(Groningen); (Friesland).
Westelijk zeekleigebied	Barendrecht, Klaaswaal, Nieuwenhoorn, Ooltgensplaat, Zevenhuizen Heinkenszand, Krabbendijke, IJzondijke, Zaamslag Fijnaart en Heiningen	(Zuidholland); (Zeeland); (Noordbrabant).
Noordelijk weidegebied	Adorp Heerenveen (westelijk deel), Hennaarderadeel, Workum Wanneperveen	(Groningen) (Friesland) (Overijssel).
Westelijk weidegebied	Linschoten, Wilnis Ilpendam, Limmen, Sijbekarspel Berkenwoude, Lexmond, Reeuwijk	(Utrecht); (Noordholland); (Zuidholland).
Noordelijk zandgebied	Achtkarspelen (gedeeltelijk), Heerenveen (oostelijk deel) Rolde, Ruinen	(Friesland); (Drente).

Oostelijk zandgebied	Gransbergen, Haaksbergen, Holten Zelhem	(Overijssel); (Gelderland).
Centraal zandgebied	Ermelo gedeeltelijk Leusden	(Gelderland); (Utrecht).
Zuidelijk zandgebied	Wijchen Asten, Haps, Hilvarenbeek, Sint- Oedenrode, Rijsbergen Grubbenvorst, Nederweert, Neer	(Gelderland); (Noordbrabant); (Limburg).
Rivierklei- gebied	Wijhe Culemborg, Dodewaard, Gendt, Hedel, Herwen en Aerd Werkhoven Susteren, Voerendaal	(Overijssel); (Gelderland); (Utrecht); (Limburg).
Veenkoloniën	Wildervank	(Groningen).

§ 3. I n d e l i n g v a n h e t r a p p o r t

In de 55 gemeenten waar het onderzoek plaatshad werden in 1959 bijna 16.000 grondgebruikers geregistreerd. Deze waren als volgt over de verschillende categorieën verdeeld.

Grondgebruikers	Hoofdberoep landbouwer en tuinder 1) (> 10 are)	Niet- agrarisches hoofd- beroep 1) (> 1 ha)	Rustend boer en andere gepensi- oneerden 1) (> 1 ha)	Totaal
Geregistreerden in 1956 en 1959 aanwezig ²⁾	10891	2016	1003	13910
Nieuw geregistreerden sinds 1956	1553	422	87	2062
Aantal grondgebruikers niet-meer-geregistreer- den sinds 1956	1511	410	414	2335

1) Volgens indeling L.E.I., zie hoofdstuk II.

2) Van wie 99 binnen de gemeente op een ander bedrijf.

Van het aantal geregistreerden in 1959 kwam 87% ook reeds in 1956 in de registratie bij de P.B.H. voor, terwijl 12,9% in de periode 1956-1959 nieuw geregistreerd werd. Het aantal "gaande" geregistreerden bedraagt 14,6% van het aantal in 1959 geregistreerde grondgebruikers.

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat er zowel in 1956 als in 1959 een oppervlaktenorm is aangehouden voor het al of niet geregistreerd zijn. Voor de grondgebruikers met een hoofdberoep in de land- en tuinbouw werd de grens gesteld bij een oppervlakte cultuurgrond van ten minste 10 are; voor de andere grondgebruikers lag de grens bij 1 ha. Dit criterium is ingevoerd om het aantal geregistreerden,

waarover eventueel nadere inlichtingen moesten worden verkregen, op zinvolle wijze te beperken. Bovendien heeft als overweging gegolden, dat zonder een oppervlaktecriterium ook alle geregistreerden zonder cultuurgrond in het onderzoek zouden moeten worden opgenomen, hetgeen een onnodige verzwaring van het onderzoek met zich zou brengen.

De indeling van de grondgebruikers in "gaande", "komende" en "gebleven" grondgebruikers is ook gebruikt voor de beschrijving van de uitkomsten van het onderzoek. Aan deze beschrijving gaat een hoofdstuk vooraf, dat een nader inzicht geeft in de ontwikkeling van aantal en grootte van de bedrijven en de onderlinge verschuivingen tussen de verschillende beroepsgroepen. In dit hoofdstuk is tevens de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw onder de loep genomen.

In hoofdstuk III worden de "gaande" grondgebruikers - in totaal 2335 of 14,6% - nader geanalyseerd. Zoals nader zal blijken kan deze groep worden onderverdeeld in verschillende subgroepen. In dit hoofdstuk zijn tevens enkele cijfers vermeld over de abdicatieleeftijd en over de veranderingen in de leeftijdsopbouw.

De verschillende aspecten van de "komende" grondgebruikers - in totaal 2062 of 12,9% - komen in hoofdstuk IV aan de orde. In dit hoofdstuk wordt tevens aandacht besteed aan splitsing en stichting van bedrijven, aan het verschijnsel van de gezamenlijke bedrijfsexploitatie en aan de leeftijd van zelfstandig worden.

De veranderingen, die zich in de grootte van de bedrijven van de "gebleven" grondgebruikers hebben voorgedaan, zijn in hoofdstuk V beschreven. Zoals nader zal blijken is een relatief groot deel van de bedrijven van de "gebleven" grondgebruikers van grootte veranderd.

Uiteraard gaat het overnemen en opheffen van bedrijven, het stichten van nieuwe bedrijven en het vergroten en verkleinen van bedrijven gepaard met verandering van grondgebruiker. De totale oppervlakte, die van gebruiker is gewisseld, zou men kunnen aanduiden als grond die bij het "grondverkeer" betrokken is geweest. Hierop wordt in hoofdstuk VI ingegaan.

In de hoofdstukken II t/m VI is vooral aandacht besteed aan de grondgebruikers met als hoofdberoep landbouwer of tuinder. Om deze reden wordt in hoofdstuk VII nog nader ingegaan op enkele aspecten van de grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep of zonder hoofdberoep.

De belangrijkste conclusies van het rapport zijn tenslotte in hoofdstuk VIII samengevat.

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat de aard van het onderzoek de uitvoering van een aantal nieuwe begrippen noodzakelijk maakte. Om misverstand te voorkomen is als bijlage 1 een begripsomschrijving van de gebruikte termen toegevoegd.

HOOFDSTUK II

DE ONTWIKKELING VAN AANTAL EN GROOTTE VAN DE BEDRIJVEN EN VAN DE LEEFTIJDOPBOUW

In dit hoofdstuk wordt eerst de ontwikkeling van aantal en grootte van de bedrijven naar beroepsgroepen gezien volgens de tellingen van het C.B.S. in de periode van 1910 tot 1959 (§ 1). In § 2 wordt de ontwikkeling in de periode 1956-1959 nader geanalyseerd, in het bijzonder de verschuivingen tussen de beroepsgroepen. In § 3 worden enkele beschouwingen gewijd aan de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de periode 1956-1959.

§ 1. De ontwikkeling in de periode 1910 - 1959 in Nederland

Ontwikkeling De tellingen van het C.B.S. laten zien, dat tot
aantal boeren 1947 het aantal grondgebruikers met als hoofdberoep
en tuinders landbouwer sterk toeneemt (tabel 1). Het aantal
kleine bedrijven nam minder snel toe dan het aantal
middelgrote, waardoor de bedrijfsgroottestructuur verbeterde en de
gemiddelde bedrijfsgrootte toenam. Na 1947 zette deze ontwikkeling
ten aanzien van de verbetering van de structuur van de bedrijfsgrootte
zich voort. Thans gaat dit evenwel gepaard met een sterke vermin-
dering van het aantal kleine bedrijven (< 5 ha) en een minder sterke
daling van het aantal grotere bedrijven (≥ 20 ha). Het aantal
middelgrote bedrijven (10-20 ha) nam daarentegen toe.

Tabel 1

HET AANTAL BEDRIJVEN NAAR GROOTTEKLASSEN (hoofdberoep landbouwer)

Grootte- klasse	1910		1947		1955		1959	
	aantal x 100	%	aantal x 100	%	aantal x 100	%	aantal x 100	%
1-5 ha	554	37	656	33	504	27	363	21
5-10 ha	373	25	559	28	618	33	571	33
10-20 "	294	20	478	24	488	26	523	30
20-50 "	233	16	261	13	238	13	239	14
≥ 50 "	34	2	22	2	19	1	19	2
Totaal	1488	100	1976	100	1866	100	1715	100

Bron: C.B.S.

Ontwikkeling aantal niet-agrariërs Tabel 1 heeft uitsluitend betrekking op de belangrijkste groep grondgebruikers, nl. de personen die hun hoofdberoep in de landbouw hebben. In tabel 2 wordt eveneens de ontwikkeling van de andere beroepsgroepen weergegeven.

Tabel 2

DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN NAAR BEROEPSGROEPEN
(alle bedrijven)

Categorieën naar hoofdberoep			1910		1947		1959	
			aantal x 100	index '47=100	aantal x 100	index '47=100	aantal x 100	index '47=100
Landbouwer	≥ 1	ha	1488	75	1976	100	1715	87
Tuinder	≥ 0,01	ha	155	40	390	100	356	91
Landarbeider	≥ 1	ha	241	432	56	100	53	96
Niet-agrariër	≥ 1	ha	255	142	180	100	305	170
Alle grondgebruikers			2139	82	2601	100	2429	93

Bron: C.B.S.

De sterke afnemning van het grondgebruik door landarbeiders vóór 1947 was mede het gevolg van het zelfstandig boer of tuinder worden. Voorts is de belangstelling voor het exploiteren van een stukje grond verminderd door de verbetering van de materiële positie van de landarbeiders, terwijl in de latere jaren ook de geringere mogelijkheden en animo om zich op te werken tot zelfstandig boer of tuinder een rol speelden. Bovendien is de afnemning van het aantal landarbeiders van invloed geweest.

Wat de groep niet-agrariërs met grondgebruik betreft, deze vertoont een afnemning van 25.500 in 1910 tot 18.000 in 1947. Een bevredigende verklaring hiervoor is niet te vinden. Indien de daling veroorzaakt zou worden door een geringere animo voor het grondgebruik en een geringere identificatie van de plattelandsbevolking met het beroep agrariër, zou men mogen verwachten dat deze factoren na 1947 onverminderd van kracht zijn geweest.

Opmerkelijk is evenwel de toeneming van het niet-agrarische grondgebruik in de periode 1947-1959. Deze vermeerdering van het aantal niet-agrariërs met grondgebruik moet dus andere oorzaken hebben.

In dit verband dient te worden gewezen op de ontwikkeling van het aantal landbouwers en tuinders en het aantal niet-agrariërs, (tabel 2). De eerste groep vertoont een vrij sterke afnemning sinds 1947, de tweede groep daarentegen een toeneming. Het ligt voor de hand, dat vele grondgebruikers op submarginale bedrijven een hoofdberoep buiten de landbouw hebben gezocht, waarbij zij het grondgebruik als nevenberoep hebben aangehouden. Behalve van deze reële verschuiving tussen de beroepsgroepen is er vermoedelijk ook sprake van een administratieve verschuiving doordat het C.B.S. blijkens de telinstructie meer aandacht besteedt aan de opgave van het beroep. Hierdoor zullen personen, die vroeger als landbouwer of tuinder werden geteld, thans tot de groep niet-agrariërs worden

gerekend. Rustende boeren en tuinders b.v. worden thans bij de groep niet-agrariërs ingedeeld.

In dit licht gezien lijkt het waarschijnlijk, dat de toeneming van het aantal niet-agrariërs met grondgebruik slechts een tijdelijk verschijnsel is. Op den duur zal de afnemende animo voor de exploitatie van de grond als nevenverdienste vermoedelijk weer duidelijk kenbaar worden.

§ 2. De ontwikkeling in de periode 1956 - 1959 in de keuzegemeenten

C.B.S.- en Het L.E.I. past bij de verschillende onderzoeken een eigen indeling van de grondgebruikers in beroepsgroepen toe. Hierbij worden onderscheiden:

- A. boeren en tuinders zonder nevenberoep;
- B. boeren en tuinders met nevenberoep;
- C. grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw en land- en tuinarbeiders;
- D. rustende boeren en andere rentenierende grondgebruikers.

Hoewel deze indeling in principe weinig afwijkt van die van het C.B.S., zijn de resultaten niet dezelfde. De oorzaak hiervan is, dat door verschillende omstandigheden het L.E.I. het opgegeven beroep scherper kan controleren. Reeds eerder is een uitvoerige beschouwing gewijd aan de wijze van indeling van het C.B.S. en het L.E.I. 1) Voor 1959 blijken de verschillen in uitkomsten uit tabel 3.

Tabel 3

DE GRONDGEBRUIKERS IN DE KEUZEGEMEENTEN (1959)

L.E.I.-indeling	Aantal geregistreeerde grondgebruikers				
	volgens C.B.S.-indeling			totaal	in %
	landbouwers en tuinders	landarbeiders	niet-agrariërs		
A+B Landbouwers en tuinders	12359	23	62	12444	78
C Landarbeiders	80	250	-	330	2
Overigen	510	17	1581	2108	13
D Rustende landbouwers	326	3	358	687	4
Overigen	118	6	279	403	3
Alle beroepsgroepen:					
aantal	13393	229	2280	15972	100
in %	84	2	14	100	-

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p., blz. 19 e.v.

Het L.E.I. blijkt ongeveer 7% minder personen met een hoofdberoep in de land- of tuinbouw te tellen dan het C.B.S., maar rekent daarentegen meer grondgebruikers tot de niet-agrarische beroepsgroepen. Omgerekend tot landelijke cijfers (incl. tuinbouwgebieden) bete-

kent dit dat het L.E.I. ongeveer 13.500 boeren en tuinders minder telt dan het C.B.S.

In tabel 4 is een overzicht gegeven van de ontwikkeling volgens L.E.I.-indeling.

Tabel 4

GRONDGEBRUIKERS NAAR BEROEPSCROEPEN 1956 EN 1959
IN DE KEUZEGEREEDTENTEN
(L.E.I.-indeling)

Beroepsgroep	1956	1959
A + B	12551	12444
C	2581	2438
D	1113	1090
Alle bedrijven	16245	15972

Het aantal grondgebruikers met als hoofdberoep boer of tuinder is met 1% afgenomen. De geconstateerde geringe afneming van het aantal grondgebruikers met een agrarisch hoofdberoep volgens de L.E.I.-steekproef ligt in de lijn van de recente ontwikkeling x). Het C.B.S. constateert voor de periode 1957-1959 voor de grondgebruikers met een agrarisch hoofdberoep een vermindering van 3878 (1,8%). Voor alle grondgebruikers werd in deze periode een vermindering van 2760 (1,2%) geconstateerd.

L.E.I.-indeling In de verdeling van de beroepsgroepen over de naar grootteklassen grootteklassen kwam in de periode 1956-1959 weinig verandering. Derhalve wordt in tabel 5 alleen de verdeling in 1959 vermeld.

Tabel 5

BEROEPSCROEPEN EN GROOTTEKLASSEN
(1959)

Grootteklassen in ha	Aantal geregistreerde grondgebruikers	Percentage grondgebruikers in de beroepsgroepen 1)			
		A	B	C	D
< 3	3514	27	8	44	21
3 - 5	2078	53	14	24	9
5 - 7	1920	74	12	10	4
7 - 10	2636	86	8	5	1
> 10	5824	93	4	2	1
Totaal	15972	70	8	15	7
Percentage van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik	-	86	6	5	3

1) Grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond in de groepen C en D zijn niet overgenomen uit de registratie van de P.B.H.

x) Doordat in dit onderzoek enkele categorieën geregistreerden, zoals deelbouwers en eendenhouders buiten beschouwing zijn gelaten, is een zuivere vergelijking tussen het C.B.S.-materiaal en het L.E.I.-materiaal niet mogelijk.

In de grootteklasse van 1-3 ha is nog één vierde deel van de grondgebruikers zuiver landbouwer; de groepen C en D zijn hier verreweg het belangrijkste. In de grootteklasse 3-5 ha is ruim de helft uitsluitend landbouwer, terwijl hier ook de B-groep belangrijker wordt. Op de bedrijven van 7 ha en groter loopt het percentage zuivere landbouwers op van 85 tot 95%, terwijl het aantal C-bedrijven vrijwel van geen betekenis meer is.

Verschuiving tussen de beroepsgroepen Met de constatering, dat het aantal bedrijven in de onderscheiden beroepsgroepen tussen 1956 en 1959 weinig is veranderd, is nog niets gezegd over de onderlinge verschuivingen tussen de beroepsgroepen. Tabel 6 geeft een inzicht in de aantallen nieuw geregistreerde en verdwenen grondgebruikers. In tabel 7 zijn de verschuivingen tussen de beroepsgroepen opgenomen.

Tabel 6

WIJZIGING IN HET AANTAL GRONDGEBRUIKERS
(1956-1959)

	Aantal grondgebruikers									
	A		B		C		D		totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Aanwezig in 1956	11242	.	1309	.	2581	.	1113	.	16245	.
Verdwenen sinds 1956 (-)	-1390	12,5	-121	9,7	-410	16,8	-414	38,-	-2335	14,6
Nieuwe geregistreerd sinds 1956 (+)	+1402	12,6	+151	11,7	+422	17,3	+ 87	8,0	+2062	12,9
Saldo verschuivingen tussen de beroepsgroepen (+) of (-)	- 106	1,0	- 43	3,3	-155	6,4	+304	27,9	.	.
Aanwezig in 1959	11148	100	1296	100	2438	100	1090	100	15972	100

Er zijn 2062 grondgebruikers nieuw geregistreerd, waartegenover staat dat 2335 grondgebruikers zijn verdwenen. De geconstateerde vermindering van 1,7% in de periode van 1956 tot 1959 is dus het gevolg van een vermindering met 14,6% tegenover een vermeerdering van 12,9%.

In de groepen A en B zijn meer nieuwe grondgebruikers geregistreerd dan er in deze groepen zijn verdwenen. Tegenover 1553 "komende" grondgebruikers staan 1511 "gaande" grondgebruikers. Het aantal A- en B-bedrijven kon toch verminderen met circa 1%, doordat er uit deze beroepsgroepen een vrij groot aantal grondgebruikers naar groep D overging, terwijl er geen grondgebruikers uit deze groep naar de groepen A en B teruggingen. Gelet op het aantal nieuw geregistreerde grondgebruikers, vertonen de groepen C en D naar verhouding de grootste mobiliteit. De verschillen in de aantallen verdwenen en nieuw geregistreerde grondgebruikers zijn over het algemeen niet groot. Een uitzondering vormt de groep van D-grondgebruikers, waarin het aantal verdwenen grondgebruikers dat van de nieuw geregistreerden overtreft.

Tabel 7

VERSCHUIVINGEN TUSSEN DE BEROEPSGROEPEN

	Aantal grondgebruikers in de beroepsgroepen					Verschuivingen in % van het aantal bedrijven per beroepsgroep in 1959		
	A	B	C	D	to-taal	-	+	tot.
Naar A	.	-187	-100	- 0	-287	2,6		
Van A	.	+134	+ 45	+214	+393		3,5	6,1
Naar B	-134	.	- 91	- 1	-226	17,4		
Van B	+187	.	+ 61	+ 21	+269		20,8	38,2
Naar C	- 45	- 61	.	- 2	-108	4,4		
Van C	+100	+ 91	.	+ 72	+263		10,8	15,2
Naar D	-214	- 21	- 72	.	-307	28,2		
Van D	+ 0	+ 1	+ 1	.	+ 3		0,3	28,5
Saldo verschuivingen tussen de beroepsgroepen	-106	- 43	-155	+304	.	6,4	6,4	12,8

Bij de verschuiving tussen de beroepsgroepen vallen vooral de vrij frequente veranderingen in groep B in het oog. In groep A hebben de geringste verschuivingen plaats. Behalve groep D, lijden de beroepsgroepen door de verschuivingen een verlies. Groep D blijkt dus voornamelijk door de verschuivingen tussen de beroepsgroepen te worden gevoed.

Neven- en De niet-agrarische werkzaamheden bieden voor de hoofdberoepen grondgebruikers op de kleine bedrijven de mogelijkheid om tot een volledige dagtaak te komen en hierdoor een hoger inkomen te verwerven. Over de aard van de uitgeoefende nevenberoepen geeft tabel 8 inzicht.

De niet-agrarische beroepen van de grondgebruikers in 1959 waren vaak nog dezelfde als die in 1956. Zelfs bij een overgang van grondgebruikers van groep B naar groep C of omgekeerd werd in de meeste gevallen hetzelfde niet-agrarische beroep gehandhaafd. Ook binnen de beroepsgroepen hebben betrekkelijk weinig wisselingen plaats in de aard van de niet-agrarische neven- of hoofdberoepen. (tabel 8).

Tabel 8

AARD VAN DE NEVEN- EN HOOFDBEROEPEN

Aard van de beroepen of bezigheden	Grondgebruikers in groep B				Grondgebruikers in groep C			
	1959		aanwezig in 1956 en 1959		1959		aanwezig in 1956 en 1959	
	aantal	%	aantal	waarvan met hetzelfde beroep	aantal	%	aantal	waarvan met hetzelfde beroep
1. Melkrijder, melkcontrolour	246	19	169	160	59	2	49	41
2. Land-, tuin-, bosarbeider	147	11	102	90	346	14	243	218
3. Grondwerker, arbeider waterschap	15	1	9	8	176	7	147	108
4. Loonwerker, arb. bij loonbedrijf	131	10	87	82	81	3	54	48
5. Van de landbouw afhankelijk beroep	280	22	206	201	432	18	364	349
6. Indirect afhankelijk beroep	11	1	10	9	19	1	16	16
7. Verzorgend beroep	180	14	151	135	309	13	256	235
8. Industriearbeider	30	2	25	24	356	15	273	237
9. Los arbeider	76	6	40	33	137	6	106	73
10. Overige beroepen	180	14	120	112	523	21	400	341
	1296	100	919	854	2438	100	1908	1666

§ 3. De leeftijdsopbouw

Algemeen Reeds eerder is een uitvoerige beschouwing gewijd aan de leeftijdsopbouw van de boeren en tuinders. 1) Daarbij werd geconstateerd, dat de gemiddelde leeftijd van de ondernemers in de landbouw - om verklaarbare redenen overigens - hoger was dan de totale mannelijke beroepsbevolking. In vergelijking met de ondernemers in ambacht en detailhandel bleek, dat beneden de 35 jaar en boven de 50 jaar de landbouw een relatief grotere bezetting had dan de middenstand, die een opmerkelijk hoog dichtheidscijfer vertoonde in de leeftijdsklasse 40 tot 50 jaar. Als geheel vertoonde de leeftijdsopbouw van boeren en tuinders een wat gelijkmatiger beeld dan die van de middenstand.

Voorts kwam naar voren dat hoewel er (kleine) verschillen bestonden, de mate van overeenkomst tussen gebieden en grootteklassen groot was. De veelal aanzienlijke verschillen in historische ontwikkeling van aantal en grootte van de bedrijven, kindertal, het afvloeiingspatroon en de abdicatiegewoonten kwamen slechts in geringe mate in de leeftijdsopbouw tot uitdrukking.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p. blz. 26 e.v.

Tenslotte bleek het door het gebrek aan gegevens niet mogelijk een betrouwbare uitspraak te doen over het verschijnsel van de veroudering. Uit cijfers van 1947 en 1956 - die overigens niet geheel vergelijkbaar zijn - verkrijgt men de indruk, dat in de periode 1947-1956 niet van een verdergaande "vergrijzing" van de boerenbevolking kon worden gesproken; integendeel het aantal boeren in de leeftijdsklassen boven 65 jaar zou zijn afgenomen. In verband met de veroudering is het van belang na te gaan welke veranderingen er zich in de periode 1956-1959 hebben voltrokken.

Leeftijdsopbouw Vergelijkt men de cijfers over de leeftijdsopbouw in 1956 en 1959 in 1956 met die van 1959 voor groep A en B, dan blijken de veranderingen zich vooral in de jongste en oudste leeftijdsgroepen te hebben voorgedaan.

Tabel 9

LEEFTIJDOPBOUW IN 1956 EN 1959

Jaar, beroepsgroep en grootteklasse		Aantal geregis- treerd.	Percentage mannelijke geregistreerden in de leeftijdsklasse van jaar										
			< 30	30	35	40	45	50	55	60	65	≥ 70	
				-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
				35	40	45	50	55	60	65	70		
Groep A en B	1956	12036	4,9	8,3	10,6	12,3	13,6	14,9	13,0	10,7	6,6	5,1	
	1959	11915	6,7	8,5	11,6	12,2	13,4	14,3	13,8	9,9	5,7	3,9	
Groep A en B 1959	< 5 ha	2502	8,1	6,6	8,4	10,6	13,4	15,0	15,1	12,4	6,8	3,6	
	5-10 ha	3961	6,7	10,0	12,6	12,6	13,3	12,9	13,4	9,1	5,2	4,2	
	10-20 ha	3597	7,1	8,7	12,6	12,0	13,2	14,2	13,7	9,2	5,5	3,8	
	>20 ha	1855	4,2	7,3	11,6	14,0	13,9	16,6	13,4	9,4	5,4	4,2	
Groep C	1959	2408	4,9	8,3	12,2	13,8	16,2	15,6	15,0	9,0	3,4	1,6	
Groep D	1959	964	0,1	0,2	0,2	0,4	1,5	2,7	6,4	16,9	30,0	41,6	

In de groep A en B is het percentage bedrijfshoofden van 65 jaar en ouder met 2% afgenomen. Stelt men het percentage boeren van 65 jaar en ouder in 1956 op 100, dan kan men ook zeggen dat in 1959 de index 82 bedroeg. In een periode van drie jaar is het aantal oudere boeren dus vrij sterk verminderd. De belangrijkste oorzaak hiervan is de in de vorige paragraaf geconstateerde tendentie tot vervroeging van de abdicatieleeftijd, welke onder meer is beïnvloed door de invoering van de A.O.W. in 1957. Opmerkelijk is voorts de toename van het percentage bedrijfshoofden jonger dan 30 jaar.

In het algemeen heeft zich dus in de periode 1956-1959 een zekere verjonging van de boerenbevolking voorgedaan. Het lijkt waarschijnlijk, dat in de toekomst de vermindering van het aantal oudere bedrijfshoofden zich zal voortzetten, zij het in een zeer geleidelijk tempo. Zowel de te verwachten vermindering van het aantal bedrijven - vooral veroorzaakt door de "natuurlijke" bedrijfsbeëindiging - als een verdere verzwakking van het z.g. arbeidsethos - de "plicht" van het zo lang mogelijk blijven doorwerken - zal hiertoe bijdragen.

HOOFDSTUK III

DE "GAANDE" GRONDGEBRUIKERS

Met behulp van de door de P.B.H. verstrekte gegevens kunnen de grondgebruikers die na 1956 uit de registratie zijn verdwenen, in verschillende categorieën worden onderscheiden (§ 1). De twee belangrijkste groepen - de overgedragen en opgeheven bedrijven - worden in § 2 en § 3 nader besproken.

§ 1. De verschillende categorieën gaande grondgebruikers

Categorieën Als criterium voor de groepering van de sinds 1956 niet meer geregistreeerde grondgebruikers is gebruikt de mate van voortbestaan van het bedrijf als eenheid. Men komt dan tot de volgende indeling:

	aantal bedrijven	%	in % van het aantal bedrij- ven in 1959
a. grondgebruikers, die het bedrijf in zijn geheel of in gedeelten hebben overgedragen	1445	62	9,0
b. grondgebruikers, van wie het bedrijf is opgeheven	627	27	3,9
c. grondgebruikers, van wie het bedrijf is gesplitst	58	2	0,4
d. overige verdwenen grondgebruikers	205	9	1,3
Totaal	2335	100	14,6

Bij de overgedragen bedrijven is het grootste deel - ongeveer 4/5 deel van het aantal overgedragen bedrijven - in zijn geheel door een nieuw bedrijfshoofd overgenomen. Bij in gedeelten overgedragen bedrijven - ongeveer 1/5 van het aantal bedrijven - is het bedrijf van bedrijfshoofd gewisseld, terwijl gelijktijdig een klein deel van de grond in andere handen overging. Dit onderscheid wordt verder niet meer toegepast.

Bij de grondgebruikers met opgeheven bedrijven wordt het bedrijf niet meer als zelfstandige eenheid door een ander bedrijfshoofd voortgezet. De grond is toegevalen aan een of meer andere bedrijven of bestemd voor niet-agrarische doeleinden.

De bedrijven die bij de overdracht zijn gesplitst, zijn uiteengevallen in twee, in een enkel geval drie nieuwe eenheden. Behalve bij beroepsbeëindiging heeft ook splitsing plaats bij bestaande bedrijven; b.v. indien de vader een gedeelte van zijn bedrijf afsplitst ten behoeve van een zoon en zelf het "rompbedrijf" blijft exploiteren. Het verschijnsel van splitsing wordt in zijn

geheel in hoofdstuk IV behandeld.

Tenslotte is er de groep grondgebruikers, waarvan het niet meer voorkomen in de registratie merendeels het gevolg is van de toegepaste telcriteria. Een grondgebruiker met een hoofdberoep buiten de landbouw, die in 1956 b.v. 1,25 ha en in 1957 0,75 ha in gebruik had, is door het hanteren van de grens van 1 ha als geregistreerde verdwenen. Deze groep¹⁾, die van weinig betekenis is, wordt verder buiten beschouwing gelaten.

Categorieën In hoofdstuk II werd reeds geconstateerd, dat het naar beroeps- percentage "gaande" grondgebruikers in de verschillen- groep de beroepsgroepen sterk varieert. Met name in de groepen C en D is het aantal "gaande" grondgebruikers relatief groot. Gezien de aard van deze beroepsgroepen is een groot aantal bedrijfswisselingen ook alleszins verklaarbaar.

Tabel 1

"GAANDE" GRONDGEBRUIKERS NAAR BEROEPSGROEPEN

Categorie grondgebruikers	Aan- tal	Waarvan in de groepen			Percentage per groep			
		A en B	C	D	A en B	C	D	totaal
1. Met overgedragen bedrijven	1445	1147	148	150	76	36	36	62
2. Met opgeheven bedrijven	627	254	179	194	17	44	47	27
3. Met gesplitste bedrijven	58	54	1	3	3	-	1	2
4. Overige gaande grondgebruikers	205	56	82	67	4	20	16	9
Totaal	2335	1511	410	414	100	100	100	100
In % van het aantal bedrijven per beroepsgroep (1959)								
	14,6	12,1	16,8	38,0	-	-	-	-

In de groepen A en B valt het accent zeer sterk op de overdracht van bedrijven. In de groepen C en D is de opheffing van het bedrijf de belangrijkste oorzaak van het niet meer geregistreerd zijn als grondgebruiker.

§ 2. De overgedragen bedrijven

Overdracht naar Uit andere L.E.I.-onderzoekingen is gebleken, dat grootteklasse op de kleinere bedrijven - met name beneden 5 ha - te weinig opvolgers uit eigen gezin aanwezig zijn.²⁾ Een interessante vraag is of het ontbreken van voldoende opvolgers

1) Deze groep is als volgt samengesteld: bedrijfje bestaat nog, doch < 1 ha 106; bedrijfje is overgegaan naar een niet-geregistreerde 44; onbekend 55.

2) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p. blz. 83 e.v.

thans reeds oorzaak is, dat de kleine bedrijven in mindere mate worden overgedragen en in meerdere mate worden opgeheven dan op de grotere bedrijven. Daartoe is in tabel 2 voor de A- en B-bedrijven de indeling uit tabel 3 per grootteklasse gemaakt.

Tabel 2

"GAANDE" GRONDGEBRUIKERS NAAR GROOTTEKLASSEN
(A- en B-bedrijven)

Categorie grondgebruikers	Aan- tal	Waarvan in % per grootteklasse				
		< 5 ha	5-10 ha	10-15 ha	> 15 ha	totaal
1. Met overgedragen bedrijven	1147	51	82	88	87	76
2. Met opgeheven bedrijven	254	35	16	8	5	17
3. Met gesplitste bedrijven	54	1	2	4	8	3
4. Overige verdwenen grondgebruikers	56	13	-	-	-	4
Totaal	1511	100	100	100	100	100
In % van het totale aantal bedrijven per grootteklasse (1959)	-	16	11	11	12	12

Op de kleinere bedrijven blijkt de "normale" overdracht van minder betekenis te zijn dan op de grotere bedrijven.

Gaande grondgebruikers De vraag of het percentage "gaande" grond- en generatiewisseling gebruikers in elke beroepsgroep groot of klein is, kan alleen zinvol worden beantwoord voor de groepen A en B. In deze beroepsgroepen waren er in de periode 1956-1959 1511 "gaande" grondgebruikers, waaronder 106 die een bedrijf buiten de gemeente hebben aanvaard. Onder de "gaande" grondgebruikers zijn hier ook geteld de wijzigingen in de exploitatievorm. Indien b.v. in 1956 een bedrijf door enkele broers werd geëxploiteerd en daarna één of meer broers zich hebben teruggetrokken, is dit eveneens als een overdracht beschouwd.

In het algemeen betreft dit dus het aangaan, het tenietgaan of het optreden van een wijziging in een vorm van gemeenschappelijke exploitatie. Op dit verschijnsel komen wij in hoofdstuk IV nader terug. Indien wij deze vorm van overdracht en de bedrijfswisseling uit de cijfers elimineren, komen wij voor de beroepsgroepen A en B op 1361 "gaande" grondgebruikers. Dit komt overeen met 10,4% in 3 jaar tijd. Bepalen wij ons uitsluitend bij de overgedragen bedrijven, dan is in 3 jaar 7,2% van de bedrijven overgedragen. Daar bij de getelde "gaande" grondgebruikers de bedrijfswisselingen - het verlaten van een bedrijf en opnieuw in gebruik nemen van een

ander bedrijf - niet zijn meegeteld, zou men hier bij bedrijfsoverdracht van generatiewisseling kunnen spreken.

Indien men uitgaat van een periode van boer-zijn van 35 jaar, dan betekent dit dat er in drie jaar tijd 8,6% van het aantal bedrijven "vrijkomt". Wij zagen reeds dat volgens dit onderzoek in drie jaar tijd 10,4% van de bedrijfshoofden abdiceert. Het aantal "gaande" grondgebruikers ligt dus hoger dan het theoretische niveau bij 35 jaar boer-zijn. Het aantal "gaande" grondgebruikers, dat het bedrijf heeft overgedragen, blijkt evenwel beneden dit theoretische niveau. Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat voor de "komende" generatie behalve de bedrijfsoverdracht ook de andere vormen van bedrijfsbeëindiging van betekenis zijn.

Redenen van Een belangrijk facet van het proces van de overdracht overdracht van bedrijven is de reden, waarom het bedrijf is overgedragen. Bij het onderzoek is getracht hierin meer inzicht te verkrijgen. x)

In de praktijk is gebleken dat het begrip rentenieren niet altijd en overal dezelfde inhoud heeft. Bovendien is doordat renteniers meestal een hoge leeftijd hebben, het onderscheid tussen hoge leeftijd en rentenieren als reden van bedrijfsoverdracht vervaagd. Laatstgenoemde redenen zijn hierom in tabel 3 - samen met de gevallen van invaliditeit - bij elkaar genomen.

Tabel 3

REDENEN VAN OVERDRACHT 1)

Beroepsgroep en grootte-klasse	Overgedragen bedrijven		Percentage bedrijfshoofden naar reden van overdracht				
	aantal	in % van het aant. bedr. in 1959	overlijden	rentenieren, hoge leeftijd en invaliditeit	beroepsverandering	bedrijf buiten gemeente aanvaard	overige oorzaken en onbekend
Groep A en B							
< 5 ha	198	8	24	48	6	12	10
5 -10 ha	332	8	24	56	5	10	5
10-20 ha	311	8	19	66	3	9	3
>20 ha	161	8	23	57	1	12	7
Totaal	1002	8	22	58	4	10	6
Groep C	139	6	18	31	35	7	9
Groep D	145	13	30	61	2	2	5
Totaal	1286	8	23	55	7	9	6

1) Uitsluitend geheel en in gedeelten overgedragen bedrijven, excl. de gemeenschappelijke exploitatie.

x) De gegevens werden via de commissie van plaatselijke deskundigen - in het voorwoord vermeld - uit de tweede hand verkregen. Om deze reden zijn zij weinig diepgaand en worden met enig voorbehoud gepubliceerd.

In groep A en B is het rentenieren etc. de belangrijkste reden van overdracht. Dit geldt in nog sterkere mate voor groep D. In groep C is een betrekkelijk groot aantal grondgebruikers uit de registratie verdwenen door een verandering in het beroep, waardoor het nevenberoep in de landbouw werd afgestoten. In groep A en B is de beroepsverandering alleen op de bedrijven kleiner dan 10 ha van enige betekenis. Het aanvaarden van een bedrijf buiten de gemeente is bij de bedrijfswisseling in § 4 hoofdstuk IX in aanmerking genomen.

Leeftijd van Uit de gegevens over de leeftijd van het bedrijfs-
abdicatee hoofd bij overdracht van het bedrijf kon een gemid-
delde abdicatieleeftijd worden berekend (tabel 4).

Tabel 4

LEEFTIJD BIJ OVERDRACHT 1)

Beroeps- groepen	Aantal bedrijfs- hoofden	Gemiddelde abdicatieleeftijd			Percentage abdicaties door enige oorzaken
		in jaren	bij alle oorzaken	bij enige oorzaken	overlijden
Groep A en B	1002	62,5	66,6	68,1	80
Groep C	139	53,5	62,1	58,5	49
Groep D	145	70,5	72,3	73,3	49
Alle groepen	1286	62,6	67,0	68,-	80

1) Zie noot tabel 3.

2) Rentenieren, hoge leeftijd, overlijden en invaliditeit.

Neemt men alle in tabel 3 genoemde oorzaken in aanmerking, dan blijkt de abdicatieleeftijd in groep A en B 62,5 jaar te bedragen tegenover 66,6 voor "enige oorzaken". Bij het onderzoek naar de bedrijfsopvolging en beroepskeuze bedroeg laatstgenoemd cijfer 67,5 jaar. 1) Groot is dit verschil niet. Met enige voorzichtigheid zou men kunnen concluderen, dat er een tendentie is om vroeger afstand van het bedrijf te doen. Aangezien het laatste cijfer betrekking heeft op boeren, die omstreeks 25 jaar geleden afstand van hun bedrijf hebben gedaan, is het de vraag of deze vervroeging in de abdicatieleeftijd zich geleidelijk heeft voorgedaan of een vrij recent verschijnsel is. De veranderingen in de leeftijdsopbouw mede in aanmerking genomen (zie § 4), lijkt het laatste het meest waarschijnlijk.

Indien men alle oorzaken bij overdracht in aanmerking neemt, ligt de gemiddelde abdicatieleeftijd lager dan wanneer dit cijfer alleen wordt betrokken op rentenieren, etc. In het bijzonder voor groep C is het verschil groot. Dit is alleszins verklaarbaar, indien men bedenkt, dat bij alle oorzaken tevens opgenomen zijn oorzaken als beroepsverandering en bedrijfswisseling.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p., blz. 76.

§ 3. De opgeheven bedrijven

Algemeen Volgens § 1 bedroeg het aantal opgeheven bedrijven in de periode 1956-1959 in totaal 627, waarvan 254 in groep A en B, 179 in groep C en 194 in groep D. Relatief gezien is de opheffing van bedrijven in groep C en D het belangrijkste (tabel 5).

De opheffing van bedrijven is een verschijnsel dat zich in hoofdzaak in de kleinere grootteklassen voordoet (tabel 5). In de groepen A en B treedt opheffing vooral op bij de bedrijven kleiner dan 5 ha. Bij groep C en D ligt het accent bij de bedrijven beneden 3 ha.

Het opheffen van bedrijven houdt veelal verband met het ontbreken van een opvolger. In deze situatie is het voor de boer vaak voordeliger het bedrijf in gedeelten te verkopen dan het als een geheel van de hand te doen. Bovendien kunnen bedrijven, die gedeeltelijk eigendom en gedeeltelijk gepacht zijn, vaak niet als één geheel worden overgedragen.

Reden van Voor de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur in opheffing Nederland is de reden van de opheffing in hoge mate interessant. Indien de opheffing samenvalt met de beëindiging van de beroepscarrière, dan zal de vermindering van het aantal kleine bedrijven zich in minder snel tempo voltrekken dan wanneer de opheffing (mede) het gevolg is van een overgang naar een niet-agrarisch beroep.

Tabel 5

REDENEN VAN OPHEFFING

Beroeps- groep en grootte- klasse	Opgeheven bedrijven		Perc. bedrijfshoofden naar reden van opheffing						
	aantal	in % van het aant. bedr. in 1959	over- lijden	rentenie- ren, hoge leeftijd en inva- liditeit	beroeps- verande- ring	bedrijf buiten gemeente aanvaard	grond voor niet- agrar. bestem- ming	ov. oor- zaken	on- be- kend
Groep A en B	254	2	7	48	14	10	4	15	2
Groep C	179	7	3	19	47	1	10	15	5
Groep D	194	18	13	79	1	-	3	3	1
Totaal	627	4	8	49	19	4	6	11	3

In groep A en B is het gaan rentenieren etc. de belangrijkste reden van opheffing van bedrijven, in groep C is dit de overgang naar een ander beroep. Bij de vermindering van het aantal bedrijven in groep A en B door opheffing, valt het accent in de periode 1956-1959 derhalve zeer sterk op de "natuurlijke" bedrijfsbeëindiging - 48% door rentenieren, hoge leeftijd of invaliditeit en 7% door overlijden. Bij de overgedragen bedrijven was in 23% van de gevallen

overlijden de oorzaak van overdracht. De beroepsverandering, d.w.z. de overgang naar een niet-agrarisch beroep onder gelijktijdige afstoting van het landbouwbedrijf, is althans in groep A en B nog van betrekkelijk weinig betekenis.

Leeftijd bij Evenals in § 2 is de abdicatieleeftijd berekend voor
abdicatie alle oorzaken, die tot opheffing van het bedrijf heb-
ben geleid en voor de oorzaken, die verband houden
met rentenieren etc.

Tabel 6

LEEFTIJD BIJ OPHEFFING

Gemiddelde abdicatie- leeftijd	Alle oor- zaken	Enige oor- zaken 1)	Overlijden	Percentage abdicaties bij enige oorzaken
Groep A en B	54,0	64,7	66,6	58
Groep C	50,9	62,7	55,7	22
Groep D	71,2	71,9	75,7	92
Totaal	58,3	68,9	69,9	58

1) Noot tabel 4, pag. 24.

Voor de groepen A, B en C is het verschil in de gemiddelde abdicatieleeftijd tussen alle oorzaken en enige oorzaken groter dan in § 2. Bovendien ligt de gemiddelde abdicatieleeftijd bij opheffing van het bedrijf op een wat lager niveau dan die bij overdracht van het bedrijf. Een en ander wordt veroorzaakt, doordat bij overdracht de "natuurlijke" bedrijfsbeëindiging van meer betekenis is; bij opheffing speelt de "ontijdige" beëindiging door beroeps- overgang een grotere rol.

HOOFDSTUK IV

DE "KOMENDE" GRONDGEBRUIKERS

De na 1956 nieuw-geregistreerde bedrijfshoofden kunnen groten- deels gezien worden als tegenhanger van de sinds 1956 verdwenen grondgebruikers; de ene generatie draagt het bedrijf aan de andere over. Dat dit patroon zich niet altijd voordoet zal blijken uit § 1, waarin de nieuwe bedrijfshoofden zijn ingedeeld in verschillende categorieën. De belangrijkste groep - de geheel of gedeeltelijk over- genomen bedrijven - komen in § 2 aan de orde, terwijl de gesplitste en nieuw ontstane bedrijven in § 3 worden behandeld. Bijzondere as- pecten van de exploitatie van (nieuwe) bedrijven zijn de bedrijfs- wisseling (§ 4) en de gemeenschappelijke exploitatie (§ 5).

De nieuw geregistreerde grondgebruikers worden in dit hoofdstuk meestal "komende" grondgebruikers genoemd.

§ 1. De verschillende categorieën nieuwe grondgebruikers

De categorieën Het criterium voor de indeling van de groep nieuw- geregistreerden is geweest de mate, waarin het be- drijf als eenheid is overgenomen. Ook bij de overdracht van bedrij- ven (zie hoofdstuk III) vormde de mate van voortbestaan van het be- drijf als eenheid het indelingscriterium.

Daarnaast zijn evenals bij de "gaande" grondgebruikers bepaalde normen ten aanzien van de oppervlakte gehanteerd. Voor de groep A en B is de benedengrens 0,1 ha en voor de groepen C en D is de beneden- grens 1 ha. Een grondgebruiker die in 1956 met in acht nemen van de beroepsgroep een bedrijf had beneden de gestelde oppervlaktegrens en in 1959 daarboven is als een nieuwe grondgebruiker beschouwd (zie hoofdstuk I). Deze door administratieve oorzaken nieuwe geregistreer- den vormen in onderstaand overzicht de grote meerderheid van de groep "overige grondgebruikers". 1)

	Aantal	In %	In % van het aantal bedrijven in 1959
1. Grondgebruikers, die een bedrijf geheel of gedeeltelijk hebben overgenomen	1402	68	8,8
2. Grondgebruikers, die een gesplitst bedrijf exploiteren	408	19	2,6
3. Grondgebruikers, die een nieuw bedrijf hebben gesticht	116	6	0,7
4. Overige nieuwe grondgebruikers 1)	136	7	0,8
	2062	100	12,9

1) Deze groep is als volgt samengesteld: 111 eerder niet geregistreerd waaronder 72 met in 1956 en in 1959 hetzelfde bedrijfshoofd en 25 onbekend.

De grondgebruikers met geheel of gedeeltelijk overgenomen bedrijven zijn met 68% de belangrijkste groep. Van deze categorie heeft ongeveer 4/5 van het aantal bedrijven een bedrijf in zijn geheel overgenomen, terwijl bij een vijfde een gedeelte van het oorspronkelijke bedrijf bij de overdracht is afgescheiden. In de meeste gevallen omvat het afgescheiden deel slechts een klein deel van het oorspronkelijke bedrijf. De geheel en gedeeltelijk overgenomen bedrijven worden in dit hoofdstuk daarom als één groep behandeld.

Bij de gesplitste bedrijven is er bij de overdracht van het oorspronkelijke bedrijf een nieuw bedrijf als zelfstandige eenheid afgescheiden.

Het kenmerk van de nieuw gestichte bedrijven is dat door ontginning of met grond die voorheen bij verschillende andere bedrijven in gebruik was een nieuw bedrijf is geformeerd.

Op de groep "overige grondgebruikers", waarvan de oorzaak van ontstaan in de meeste gevallen zuiver administratief was, zal niet verder worden ingegaan.

Categorieën naar Bij de "komende" grondgebruikers met een hoofdberoepsgroep roep in de landbouw is de "normale" overneming het belangrijkste; splitsing heeft echter ook nog vele bedrijfshoofden de kans geboden een bedrijf te beginnen (tabel 1). In groep C en D valt het accent minder sterk op de overneming dan in groep A en B.

Tabel 1

"KOMENDE" GRONDGEBRUIKERS NAAR BEROEPSGROEPEN

Categorie grondgebruikers	Aantal nieuwe grondgebruikers	Waarvan in de beroepsgroepen			Percentage per beroepsgroep			
		A en B	C	D	A en B	C	D	totaal
1. Met overgenomen bedrijven	1402	1151	203	48	74	48	55	68
2. Met gesplitste bedrijven	408	327	73	8	21	17	9	19
3. Met gestichte bedrijven	116	44	61	11	3	15	13	6
4. Overige nieuwe grondgebruikers	136	31	85	20	2	20	23	7
Totaal	2062	1553	422	87	100	100	100	100
In % van het aantal bedrijven in 1959	12,9	12,5	17,3	8,0	-	-	-	-

Indien men de wijze van verkrijging van het bedrijf beziet naar grootteklassen, dan blijken er tussen de grootteklassen nog wel verschillen te bestaan (zie ook tabel 2, hoofdstuk III):

	< 5 ha (%)	> 15 ha (%)
groep A en B		
1. overgenomen bedrijven	61	84
2. gesplitste bedrijven	24	15
3. gestichte bedrijven	7	1
4. overige oorzaken	8	-
	100%	100%

De tussen 1956 en 1959 "komende" grondgebruikers in de groep A en B vormen 12,5% van het totale aantal bedrijven in deze beroepsgroepen. In hoofdstuk III werd een overeenkomstig cijfer gevonden voor de "gaande" grondgebruikers. In dit hoofdstuk werd er tevens op gewezen dat ook de wijzigingen in de exploitatievorm bij de gaande grondgebruikers waren geteld. Deze wijzigingen zijn ook bij de komende grondgebruikers geteld. Van de 1402 bedrijven hebben 159 gevallen (11%) betrekking op een wijziging in de combinatie van exploitanten.

§ 2. De overgenomen bedrijven

Algemeen In de landbouw gaat een vrij hoge beroepscontinuïteit - zoons kiezen hetzelfde beroep als de vader - gepaard met een hoge bedrijfscontinuïteit - zoons nemen het bedrijf van de vader over. Het feit, dat vele zoons de vader opvolgen, maakt dat het moment van de feitelijke bedrijfsoverdracht niet altijd scherp is gemarkeerd; de overdracht geschiedt vaak geleidelijk. In het geval een weduwe haar overleden echtgenoot in het bedrijf opvolgt, als de kinderen nog te jong zijn, zou men van een "uitgestelde" overdracht kunnen spreken.

Uiteraard heeft de bedrijfscontinuïteit haar demografische en sociale beperkingen. Beperkende factoren zijn b.v. het ontbreken van opvolgers en een te kleine of te grote generatieafstand.

Van wie De overneming van bedrijven speelt zich grotendeels overgenomen binnen de kring van de familie af (tabel 2).

Van de kleinere bedrijven worden minder bedrijven door een zoon overgenomen dan van de grotere; dit houdt onder meer verband met de geringe animo om een klein bedrijf te exploiteren. Ook worden op de kleinere bedrijven bij voortijdig overlijden van het bedrijfshoofd relatief meer bedrijven tijdelijk door de echtgenote voortgezet dan op de grotere.

Tabel 2

DE OVERGENOMEN BEDRIJVEN 1)

Beroepsgroep, grootteklasse en gebied	Aantal overge- nomen bedrij- ven	Percentage bedrijven overgenomen van					
		ouders	schoon- ouders	van over- leden echt- genoot door weduwe	andere familie- leden	vreem- den	onbe- kend
Groep A en B							
1-5	167	46	10	17	9	13	5
5-10	324	53	8	10	6	15	8
10-20	303	57	6	8	5	17	7
20-30	92	50	8	12	5	17	8
>30	66	62	6	9	3	12	8
Totaal	952	53	8	11	6	15	7
Zeeklei- gebieden 2)							
Weidegebieden	136	55	4	13	6	13	9
Zandgronden	160	46	6	7	7	17	17
Rivierklei- gebieden	552	53	10	10	6	17	4
Groep C	98	62	4	15	7	7	5
Groep D	167	40	12	5	11	18	14
Groep D	30	-	-	70	7	20	3

- 1) Excl. de bedrijven overgenomen van een geregistreerde buiten de gemeente.
2) Incl. Veenkoloniën.

Overigens moet men voor een juist inzicht in de vraag "Wie neemt het bedrijf over?" ook rekening houden met de nieuw ontstane bedrijven. In tabel 3 zijn deze cijfers vergeleken met die van een eerder verricht onderzoek, waarvan de bedrijfshoofden gemiddeld ca. 25 jaar geleden het bedrijf hebben overgenomen. x)

Tabel 3

OVERNEMING VAN BEDRIJVEN
A- en B-bedrijven

Onderzoek en periode	Aan- tal	Percentage bedrijven overgenomen van					nieuw ont- staan
		ouders	schoon- ouders	andere familie 1)	vreem- den		
Orderzoek 1956; overneming in periode ca. 1910-1950	5372	33	11	8	31	17	
Onderzoek 1959; overneming in periode 1956-1959	1068	51	8	16	15	10	

1) Voor 1959: incl. overgenomen door weduwen.

x) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p., blz. 77 e.v.

In de periode 1956-1959 ligt het accent in veel sterkere mate op het overnemen binnen de kring van familieleden - in het bijzonder de overneming van ouders - dan bij het eerder verrichte onderzoek. 1) Desondanks wordt nog 1/4 van de bedrijven van vreemden overgenomen of wordt gesticht.

Tenslotte een enkele opmerking over de beroepscontinuïteit in de landbouw en in ambacht en detailhandel. 2) Het blijkt dat, indien wij ons beperken tot het opvolgingspatroon vader-zoon, de beroepscontinuïteit onder de boeren groter is dan die onder de ondernemers in detailhandel en ambacht. De indruk bestaat ook, dat de overneming van bedrijven van schoonouders bij boeren meer voorkomt dan in andere branches. Dit maakt, dat het verkrijgen van een bedrijf in de landbouw in sterkere mate dan in de andere bedrijfstakken een familiekwestie is.

Leeftijd bij overneming Uit het onderzoek van 1956 is bekend, dat voor de boeren, die gemiddeld ongeveer 25 jaar geleden een bedrijf hebben overgenomen, de leeftijd waarop zij voor het eerst een bedrijf in de landbouw aanvaardden 31,2 jaar bedraagt. Het overeenkomstige cijfer bij het huidige onderzoek is 33 jaar. De gemiddelde leeftijd bij bedrijfsaanvaarding zou derhalve met bijna 2 jaar zijn toegenomen. Voor deze verschuiving zijn geen redelijke argumenten te vinden. Een mogelijke oorzaak is de grotere betekenis in het verleden van het overnemen van vreemden en van het nieuw ontstaan van bedrijven; op deze bedrijven werd en wordt men in het algemeen eerder bedrijfshoofd dan op bedrijven, waar de overneming binnen de familie plaatsheeft.

De hogere leeftijd van bedrijfsaanvaarding op de bedrijven groter dan 20 ha heeft als vermoedelijke oorzaak het feit, dat een kleiner bedrijf gemakkelijker en eerder is te verwerven dan een groot bedrijf en dat de gemeenschappelijke exploitatie op de grotere bedrijven van meer betekenis is (zie § 5). De overdracht van vader op zoon met als tussenvorm de gemeenschappelijke exploitatie kan leiden tot een later zelfstandig worden van de zoon.

- 1) Het onderzoek "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze" sluit grondgebruikers zonder zoon van 12 jaar of ouder uit. Dit betekent dat het waarnemingstraject over de bedrijfsoverneming ca. 15 jaar voor 1956 (in 1941) eindigt. De waarnemingen van dit onderzoek blijken gemiddeld ca. 25 jaar terug te liggen.
- 2) "Herkomst van de ondernemers in ambacht en detailhandel", Economisch Instituut voor de Middenstand, 's-Gravenhage 1955.

Tabel 4

LEEFTIJD BIJ BEDRIJFSAANVAARDING 1)

Onderzoek 1959; overneming in de periode 1956-1959	Categorie en grootteklasse	Percentage mannelijke bedrijfshoofden, dat zelfstandig is geworden op een leeftijd van jaar						Gemiddelde leeftijd bij bedrijfshoofd worden
		< 25	25-29	30-34	35-39	40-44	> 45	
	< 5 ha	18	29	17	13	8	15	33,2
	5 -10 ha	9	31	24	17	9	10	33,-
	10-20 ha	11	34	25	16	7	7	32,1
	>20 ha	6	23	25	23	12	11	34,8
	Totaal	11	31	23	17	8	10	33,-
Onderzoek 1956; overneming in periode 1910-1950		12	37	26	14	6	5	31,2

1) Incl. de gesplitste en nieuw gestichte bedrijven.

§ 3. S p l i t s i n g e n s t i c h t i n g v a n b e d r i j v e n

Algemeen Bij splitsing worden uit één bedrijf twee of meer nieuwe zelfstandige bedrijven geformeerd. Dit kan geschieden op het moment dat het bedrijfshoofd van het oorspronkelijke bedrijf zijn beroeps carrière beëindigt; het is echter ook mogelijk, dat deze op een van de nieuw gevormde bedrijven blijft doorboeren. Het is gewenst onderscheid te maken tussen splitsing en schijnsplitsing. In het laatste geval is het de bedoeling na verloop van tijd het afgesplitste deel weer bij het oorspronkelijke bedrijf te voegen.

Onder het stichten van bedrijven wordt verstaan het tot stand komen van een nieuw bedrijf, hetzij door ontginning, hetzij door samenvoeging van grond afkomstig van verschillende bedrijven. Aan gezien ook bij splitsing soms de grond voor een (klein) gedeelte afkomstig is van een ander bedrijf dan het "moederbedrijf", is het in sommige gevallen moeilijk de grens aan te geven tussen splitsing en stichting van bedrijven.

In de jaren tot 1947 vertoonde het aantal bedrijven in Nederland een toeneming, in de jaren na 1947 een afneming (zie hoofdstuk II). Hoewel ook in de vooroorlogse jaren samenvoeging van bedrijven zal zijn voortgekomen, was het aantal nieuw-ontstane bedrijven door splitsing of door stichting (ontginning) belangrijk groter. In de naoorlogse jaren heeft echter de samenvoeging en/of opheffing van bedrijven de overhand. Het is tegen deze achtergrond, dat het blij kens § 1 nog vrij veelvuldig voorkomende verschijnsel van splitsing dient te worden gezien. Van de "komende" grondgebruikers in de groep

A en B in de periode 1956-1959 hadden er 371 een bedrijf verkregen door splitsing of stichting, dit is ongeveer 3% van de in 1959 aanwezige grondgebruikers in de groepen A en B.

Splitsing van bedrijven Van de nieuw-geregistreerde grondgebruikers met een gesplitst bedrijf in de groepen A en B zit het merendeel (70%) op bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd van het oorspronkelijke bedrijf nog is blijven doorboeren op het resterende deel van het bedrijf. Ongeveer 30% van de gesplitste bedrijven heeft voorheen deel uitgemaakt van een bedrijf, waarvan het bedrijfshoofd gelijktijdig met de splitsing zijn beroeps carrière heeft beëindigd. Splitsing "bij leven" overweegt derhalve.

In het algemeen komt er bij splitsing één bedrijf bij. Splitsing van het oorspronkelijke bedrijf in meer dan twee bedrijven komt sporadisch voor. Overigens speelt op de grote bedrijven de splitsing een belangrijk grotere rol dan op de kleinere bedrijven, zoals uit onderstaand overzicht blijkt.

Tabel 5

KOMENDE GRONDGEBRUIKERS
(het bedrijf door splitsing verkregen)
A- en B-bedrijven

Grootte in ha van het oorspronkelijke bedrijf	Aantal komende grondgebruikers		
	abs	in procenten	
		totaal = 100	van het totaal per grootte- klasse
< 5 ha	22	7,7	0,8
5-10 ha	51	17,8	1,2
10-15 ha	61	21,2	2,5
15-20 ha	54	18,8	4,2
20-30 ha	58	20,2	5,2
≥ 30 ha	41	14,3	4,9
Totaal	287	100	2,3

Van de nieuw ontstane bedrijven is 40% kleiner dan 7 ha. Over het bedrijfstype van de door splitsing ontstane bedrijven zijn geen gegevens bekend. Overigens lijkt het waarschijnlijk dat een deel van de gesplitste bedrijven te zijner tijd weer zal worden vergroot (hoofdstuk II).

In bijna driekwart van de gevallen geschiedt de splitsing met het doel een zoon of schoonzoon aan een bedrijf te helpen.

Schijnsplitsing Schijnsplitsingen - waarbij de afgesplitste grond te zijner tijd weer bij het oorspronkelijke bedrijf wordt gevoegd - hebben veelal plaats tussen de vader en de

zoon-opvolger. De schijnsplitsing is in wezen een vorm van geleidelijke bedrijfsovername. Als zodanig kan zij worden vergeleken met de vorming van een tijdelijke maatschap tussen vader en zoon (zie § 5).

Van het aantal hierboven vermelde splitsingen kan ongeveer 25% als een schijnsplitsing worden beschouwd. Dit cijfer moet als een minimum worden opgevat, aangezien over een aantal vermoedelijke schijnsplitsingen geen voldoende informatie is verkregen. Het betrekkelijke grote aantal schijnsplitsingen en de tendentie tot vergroting van gesplitste bedrijven maakt dat aan de bedrijfsgrootte-structuur in feite weinig afbreuk wordt gedaan door de splitsing van bedrijven.

Het blijkt overigens dat het percentage schijnsplitsingen het grootst is in de weidegebieden. Behalve de betrekkelijk lage abdicationele leeftijd in deze gebieden is vermoedelijk ook de gemakkelijke uitvoerbaarheid (vetweiden, veehandel) van invloed.

Stichten van bedrijven Het stichten van bedrijven had eertijds veelal plaats door ontginning. Uit een onderzoek in 1948 bleek, dat op de zandgronden 12% van de bedrijven door ontginning was ontstaan. 1) Nu de ontginningsmogelijkheden vrijwel zijn uitgeput, blijkt ook het stichten van nieuwe bedrijven - hetzij door ontginning, hetzij door samenvoeging van los land - van weinig betekenis meer te zijn. Van de in de periode 1956-1959 nieuw geregistreerde bedrijfshoofden in de groepen A en B had slechts 3% een bedrijf gesticht. Het merendeel was gesticht door het samenvoegen van los land; de meeste bedrijven waren evenwel kleiner dan 10 ha.

§ 4. De bedrijfswisseling

Onder bedrijfswisseling wordt het verschijnsel verstaan, dat boeren een ander bedrijf in exploitatie nemen. Reeds eerder was gebleken, dat bedrijfswisseling een vrij veelvuldig voorkomend verschijnsel was. 2) Van de groep oudere boeren bleek in 1956 ongeveer 26% meer dan één bedrijf te hebben geëxploiteerd. Uitgaande van een periode van boer-zijn van 35 jaar, kan men vaststellen, dat ongeveer 1% van het aantal boeren per jaar van bedrijf is gewisseld. In het bijzonder in het Noordelijke weide- en zandgebied kwamen veel bedrijfswisselingen voor.

De vraag doet zich voor in hoeverre het verschijnsel van bedrijfswisseling thans nog in dezelfde mate voorkomt als vroeger. Het blijkt nu, dat in de periode 1956-1959 per jaar ook ongeveer 1% van de grondgebruikers in groep A en B op een ander bedrijf is overgestapt.

Van de bedrijfshoofden in groep A en B, die in de periode 1956-1959 binnen de gemeente van bedrijf zijn verwisseld, heeft 75% een groter bedrijf in gebruik genomen. De gemiddelde leeftijd van de

1) "Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden", L.E.I.-publikatie 1951, blz. 46.

2) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze", t.a.p., blz. 82.

boeren, die naar een groter en die naar een kleiner bedrijf zijn overgegaan, vertoont slechts een klein verschil. Bij overgang naar een groter bedrijf zijn de boeren gemiddeld iets jonger.

Over de redenen van de bedrijfsovergang zijn slechts gegevens uit de tweede hand bekend; er moet dan ook beperkte betekenis aan worden toegekend. De meest voorkomende reden was, dat het bedrijfs- hoofd "groter wilde gaan boeren" (33%), gevolgd door "pachtopzegging" (19%), "kopen of erven van een nieuw bedrijf" (19%) en "nieuw bedrijf heeft betere gebouwen en grond" (8%). Het motief van bedrijfsvergroting zal ook bij de laatste twee redenen van betekenis zijn geweest.

§ 5. De gemeenschappelijke exploitatie

Algemeen In het voorgaande is het voorkomen van gemeenschappelijke exploitatie reeds verschillende malen gebleken. De gezamenlijke exploitatie van een bedrijf kan het gevolg zijn van een onverdeelde boedel, die door ongehuwde kinderen na overlijden van de ouders wordt geëxploiteerd. In andere gevallen is er een samengaan tussen de vader en de zoon-opvolger; de vader behoeft dan niet op nog betrekkelijke jonge leeftijd terug te treden en de zoon verworft hierdoor een beter inzicht in de financiële aspecten van het bedrijfsbeheer. Een andere vorm van gezamenlijke exploitatie is die tussen twee gehuwde broers; hier zit vaak de bedoeling voor een irrationele bedrijfssplitsing te voorkomen. Motieven tot de gemeenschappelijke exploitatie zijn o.m. de arbeidsverdeling tussen de exploitanten, een gebrek aan vreemde arbeidskrachten en een toenemende kapitaalbehoefte.

In de agrarische sector - althans in de landbouw - is meestal sprake van een maatschap. Dit wordt vermoedelijk mede beïnvloed door het feit, dat het gezamenlijke bedrijfsbeheer in de landbouw vaak van tijdelijke aard is; de maatschap tussen vader en zoon b.v. kan gezien worden als een vorm van geleidelijke bedrijfsoverdracht.

Omvang en aard van de gezamenlijke exploitatie	Van het aantal bedrijven in groep A en B wordt minimaal 6% gemeenschappelijk geëxploiteerd. 1) Op de grotere bedrijven komt de gemeenschappelijke exploitatie meer voor dan op de kleinere bedrijven. (11% tegenover 4%). De kleinere bedrijven zijn veelal niet groot genoeg om aan meer dan één man werk te verschaffen. De gemeenschappelijke exploitatie komt het meest voor in de zee- en weidegebieden (grote bedrijven).
--	---

1) Aan de plaatselijke bureauhouder en plaatselijke deskundigen is van ieder bedrijf gevraagd of dit wellicht door twee of meer personen werd geëxploiteerd. Het bestaan van een maatschapscontract of van een andere vorm van gezamenlijk bedrijfsbeheer is evenwel een zaak, die zich ten dele aan de waarneming onttrekt. De cijfers moeten dan ook als een minimum worden beschouwd.

Tabel 6

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE
(Groep A + B)

Grootte- klasse	Aantal per grootte- klasse	In % per grootte- klasse	Familierelatie	In % totaal = 100
<10 ha	273	4	Twee broers	45
10-20 ha	227	6	Vader met	
>20 ha	214	11	(schoon)zoon(s)	22
Totaal	714	6	Broer(s) en/of	
			zuster(s)	21
			Overigen	11
			Onbekend	1
			Totaal	100

Over de relatie tussen de componenten het volgende. De gemeenschappelijke exploitatie heeft vrijwel uitsluitend plaats tussen familieleden. Hierbij blijkt het gezamenlijk beheer tussen 2 broers het meest voor te komen. Over het al of niet gehuwd zijn van deze componenten zijn geen gegevens bekend. De combinaties van broer(s) en/of zuster(s) (niet vallend onder de combinatie van 2 broers) bestaan, naar de indruk die wij bij het verzamelen der gegevens hierover kregen, vrijwel uitsluitend uit ongehuwden.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat de gemeenschappelijke exploitatie, die haar oorzaak vindt in een geringe afvloeiing in het verleden (ongehuwde broers en zusters) in de toekomst in betekenis zal afnemen. Anderzijds ligt het in de verwachting, dat het (tijdelijk) samengaan van vader en zoon van grotere betekenis zal worden. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor de gemeenschappelijke exploitatie van grote bedrijven door gehuwde broers (tekort aan landarbeiders en grotere kapitaalbehoefte).

Tenslotte dient het tijdelijke karakter van vele samenwerkingsvormen in de landbouw nog eens te worden beklemtoond, met name voor de maatschap tussen vader en zoon. Uit § 1 van hoofdstuk III is gebleken, dat in de periode 1956-1959 bij ongeveer 11% van het aantal "verdwenen" grondgebruikers een wijziging in de combinatie van exploitanten is opgetreden.

HOOFDSTUK V

VERGROTING EN VERKLEINING VAN BESTAANDE BEDRIJVEN

Niet alleen door verdwijning en overneming van bedrijven kan grond aan een nieuwe gebruiker toevallen. Ook door het vergroten of verkleinen van bestaande bedrijven kan de grond van gebruiker wisselen. Zoals uit § 1 zal blijken is een groot aantal bedrijven bij vergroting of verkleining betrokken geweest. In § 2 wordt ingegaan op de redenen hiervan, voor zover hierover uit het onderzoek een indruk is verkregen.

§ 1. Omvang van de vergrotingen en verkleiningen

Oppervlakte- Van de bijna 16000 geregistreeerde grondgebruikers wijzigingen naar in 1959 hadden er 13800 of 87% nog hetzelfde bedrijf als in 1956. Dit betekent niet, dat de bedrijfsgrootte in ha ook gelijk is gebleven. Van grootteklasse de "bestaande" bedrijven was sinds 1956 op 39% de grootte veranderd. In tabel 1 zijn gegevens vermeld over de wijziging in oppervlakte. Of een bedrijf als vergroot dan wel als verkleind wordt aangemerkt, wordt bepaald door het feit dat er een vergrotende of verkleinende mutatie heeft plaatsgehad. In dit verband wordt onder een mutatie verstaan elke afzonderlijk geregistreeerde verandering in de bedrijfsoppervlakte.

Tabel 1

WIJZIGINGEN IN OPPERVLAKTE BIJ BESTAANDE BEDRIJVEN NAAR GROOTTEKLASSE

Grootteklasse in ha in 1959	Aantal bedrijven	Vergrote en verkleinde bedrijven waarvan in %				Gemiddelde wijziging in ha 1)		Vergroting en verkleining van 1 ha en meer	
		to-taal	ver-groot	ver- kleind	ver- groot en ver- kleind	ver-gro-ting	ver- klei-ning	perc. muta-ties 2)	gem. grootte in ha van vergroting
< 3 ha	1026	34	12	21	1	0,52	1,30	31	1,34
3- 7 ha	2705	38	20	16	2	1,01	1,48	44	1,89
7-10 ha	2146	39	24	12	3	1,37	1,57	57	2,22
10-12 ha	1024	44	29	11	4	1,66	1,78	67	2,52
12-15 ha	1081	47	30	12	5	1,97	1,67	69	2,87
15-20 ha	1139	38	23	11	4	2,36	2,52	70	3,65
20-30 ha	959	38	24	10	4	2,97	2,75	67	4,10
30-50 ha	589	35	21	11	3	4,56	4,25	81	5,36
≥50 ha	137	36	23	10	2	9,43	10,56	91	8,78
Totaal groep									
A en B	10806	39	23	13	3	1,93	1,92	60	3,08
Groep C	2009	34	15	17	2	1,29	1,14	41	2,88
Groep D	996	46	6	38	2	0,98	3,84	61	3,05
Alle bedrijven	13811	39	20	16	3	1,85	2,21	58	2,91

1) Bij uitsluitend vergroting of verkleining.

2) In procenten van het totaal.

Bij de bedrijven in de groep A en B was in 20% van de gevallen sprake van een vergroting, in 16% van een verkleining, terwijl 3% van de bedrijven zowel vergroot als verkleind is. De geregistreerde wijzigingen in de oppervlakte betreffen zowel kleine stukjes grond, die werden afgestoten of aangetrokken als grote. Ongeveer 42% van alle mutaties had betrekking op stukjes van kleiner dan 1 ha. Desondanks bedroeg in de groep A en B de gemiddelde wijziging in ha bij vergroting en verkleining per saldo nog bijna 2 ha. Het spreekt welhaast vanzelf, dat op de kleine bedrijven de gemiddelde oppervlakte van de vergrotingen en verkleiningen geringer was dan op de grotere.

Opmerkelijk is overigens, dat de bedrijven van 10-15 ha in de groep A en B relatief het sterkst bij veranderingen in de bedrijfs-grootte zijn betrokken. In deze grootteklasse is het percentage vergrote bedrijven belangrijk hoger dan in de andere grootteklassen. Dit is in overeenstemming met de cijfers uit tabel van hoofdstuk II. Het aantal bedrijven van 10-15 ha neemt toe als gevolg van de opschuiving van de grens van de minimumbedrijfs-grootte.

Vergelijkt men de beroepsgroepen, dan geeft groep D, zoals overigens wel te verwachten was, overwegend verkleiningen te zien. In groep C is het aantal verkleinde bedrijven ongeveer even groot als het aantal vergrote. In de groepen A en B overweegt het aantal vergrotingen. Men kan dus constateren dat er een sterk streven naar bedrijfsvergroting bestaat.

Oppervlakte- In alle grootteklassen en in alle beroepsgroepen wijzigingen blijkt dus in de periode 1956-1959 een vrij groot naar gebied aantal bedrijven betrokken te zijn bij een verandering in de bedrijfsoppervlakte. In de onderscheidene gebieden is dit eveneens het geval, zij het dat er verschillen bestaan tussen de gebieden (tabel 2).

Tabel 2

WIJZIGINGEN IN OPPERVLAKTE BIJ BESTAANDE BEDRIJVEN NAAR GEBIED

Gebieden	Aantal bestaande bedrijven	Vergrote en verkleinde bedrijven in %				Gem. wijziging in oppervlakte in ha bij		Perc. mutaties van 1 ha of groter
		totaal	ver- groot	ver- kleind	ver- groot en ver- kleind	ver- gro- ting	ver- klei- ning	
Zeekleigebied	1602	35	22	12	1	2,9	3,1	63
Weidegebied	1671	30	19	9	2	2,2	1,9	54
Zandgronden	6341	43	24	15	4	1,7	1,7	60
Rivierkleigebied	1030	45	27	15	3	1,7	1,7	51
Alle gebieden 1)	10806	39	23	13	3	1,9	1,9	60

1) Incl. de Veenkoloniën.

In de zand- en rivierkleigebieden zijn relatief de meeste bedrijven vergroot of verkleind, in het bijzonder in het Noordelijk en Zuidelijk zandgebied (resp. 55 en 50%). De gemiddelde oppervlakte van de mutaties is echter het grootst in de streken met veel grote bedrijven, zoals de zeekleigebieden en de veenkoloniën.

Spreiding van het aantal mutaties De veranderingen in de bedrijfsoppervlakte zijn in hoofdzaak door één mutatie tot stand gekomen. Voor de vergrote bedrijven in de groepen A en B is in 85% van de gevallen de vergroting het gevolg van één mutatie, terwijl bij 12% van de bedrijven 2 mutaties en bij 3% 3 of meer mutaties in de oppervlakte hebben plaatsgehad. Het gemiddelde aantal mutaties per bedrijf is 1,2.

Bij de verkleinde bedrijven overweegt de eenmalige afstoting van grond nog sterker; bij 89% van de bedrijven is de verkleining tot stand gekomen door 1 mutatie. Het gemiddelde aantal mutaties per bedrijf is 1,1.

Tussen de gebieden en grootteklassen bestaan weinig verschillen in de spreiding van het aantal mutaties. In de rivierkleigebieden, het Noordelijk en Zuidelijk zandgebied is het percentage bedrijven met meer dan één mutatie het grootst, terwijl het verschil tussen de grotere en kleinere bedrijven in dit opzicht niet groot is.

Oppervlakte van vergrotingen en verkleiningen In het voorgaande is volstaan met de gemiddelde oppervlakte van de vergrotingen en verkleiningen. Tabel 3 geeft een overzicht van de spreiding naar oppervlakte.

Tabel 3

SPREIDING VAN VERGROTINGEN EN VERKLEININGEN
A- en B- bedrijven

Categorie	Aantal vergrote en verkleinde bedrijven	Waarvan sinds 1956 vergroot/verkleind met.....ha in % van het totaal										
			0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0				
		<0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0	4,0	4-5	5-7	7-10	≥ 7 ha
Vergrote bedrijven	2786	17	20	17	11	8	6	8	5	3	3	2
Verkleinde bedrijven	1630	23	23	15	10	7	4	5	3	4	3	3

Van het aantal vergrote bedrijven blijkt in de periode 1956-1959 ongeveer twee derde deel te zijn vergroot met 2 ha of minder. Tussen de gebieden bestaan in dit opzicht weinig verschillen met uitzondering

van de drie noordelijke provinciën en het westelijk weidegebied, waar het accent iets meer ligt op vergrotingen van 2 ha en meer.

Van het aantal verkleinde bedrijven betreft 71% verkleiningen met een oppervlakte van minder dan 2 ha. In de zeekleigebieden overweegt het aantal verkleiningen van 2 ha en meer iets sterker dan in de andere gebieden.

Naar grooteklassen zijn het vooral de grotere bedrijven in de groepen A en B, waar vergrotingen en verkleiningen met meer dan 2 ha voorkomen. Van de vergrote bedrijven van 7-10 ha b.v. heeft 26% van de mutaties betrekking op een vergroting met 2 ha of meer; voor de bedrijven van 20-30 ha is dit cijfer 54%.

Bij de verkleiningen geldt in dit opzicht hetzelfde als bij de vergrotingen. Op de kleinere bedrijven gaat het afstoten van grond in hoofdzaak om stukken van minder dan 2 ha. Op de bedrijven van 20-30 ha daarentegen heeft 47% van de verkleinde bedrijven grond afgestoten met een oppervlakte van 2 tot 10 ha.

Vergrotingen naar leeftijds-klasse Een interessante vraag is of de boeren, die hun bedrijf hebben vergroot merendeels tot de jongere of oudere boeren behoren. Men zou geneigd zijn te veronderstellen, dat met name de boeren met een aankomende zoon tot vergroting willen overgaan. Om tot een juiste beoordeling van het aantal bedrijfsvergrotingen per leeftijdsklasse te komen, is dit aantal uitgedrukt in % van het aantal aanwezige bedrijfshoofden in de desbetreffende leeftijdsgroep. In tabel 4 zijn deze percentages gegeven.

Tabel 4

AANTAL VERGROTINGEN NAAR LEEFTIJDSKLASSE
A- en B- bedrijven

Categorie	Leeftijdsklassen											totaal
	< 25	25 / 29	30 / 34	35 / 39	40 / 44	45 / 49	50 / 54	55 / 59	60 / 64	65 / 69	≥ 70	
1. Aantal boeren	153	651	1014	1387	1467	1646	1781	1743	1271	750	581	12444
2. Aantal vergrotingen	13	105	278	359	355	433	404	363	251	124	100	2785
3. (2) in % van (1)	8	16	27	26	24	26	23	21	20	17	17	22

Uit deze cijferopstelling blijkt dat tussen 30 en 50 jaar het percentage vergrote bedrijven vrijwel gelijk is. Tussen 50 en 65 jaar is het percentage vergrote bedrijven enigszins lager: beneden 30 en boven 65 jaar evenwel aanzienlijk lager. Deze cijfers zouden steun geven aan de hypothese dat de vergroting van het bedrijf niet in de eerste plaats is gekoppeld aan de fase van de gezinscyclus, maar dat het streven naar expansie van het bedrijf gedurende vrijwel de gehele periode van het boer-zijn optreedt.

Verkleiningen Bij de verkleiningen ligt het voor de hand te ver-
naar leeftijds- onderstellen, dat de meeste verkleiningen plaats-
klassen hebben op bedrijven met oudere bedrijfshoofden.
De reden kan zijn het afstaan van grond ten be-
hoeve van kinderen of dat men het wat minder druk wil hebben.
Daarnaast zijn er de verkleiningen, die geen verband houden met
leeftijd van het bedrijfshoofd, zoals de gedwongen pachtbeëindiging
en het verlies van cultuurgrond ten behoeve van stadsuitbreiding e.d.
Evenals bij de vergrotingen dient men het aantal verkleiningen
per leeftijdsgroep in verband te brengen met het aantal bedrijfs-
hoofden in de desbetreffende groep (tabel 5).

Tabel 5

AANTAL VERKLEININGEN NAAR LEEFTIJD SKLASSEN
A- en B- bedrijven

	Leeftijdsklassen											
	<25	25 /29	30 /34	35 /39	40 /44	45 /49	50 /54	55 /59	60 /64	65 /69	≥ 70	totaal
1. Aantal boeren	153	651	1014	1387	1467	1646	1781	1743	1271	750	581	12444
2. Aantal ver- kleiningen	4	27	72	137	176	173	248	331	218	138	106	1630
3. (2) in % van (1)	3	4	7	10	12	11	14	19	17	18	18	13

Vergrotingen Voorgaande cijfers hadden betrekking op bedrijfs-
nieuwe be- hoofden, die in 1956 en 1959 hetzelfde bedrijf
drijven in gebruik hadden. Het blijkt nu, dat zich ook
mutaties hebben voorgedaan op de bedrijven van
bedrijfshoofden, die in de periode 1956-1959 met een bedrijf zijn
begonnen (hoofdstuk IV). Van de overgenomen en gesplitste bedrijven
in groep A en B is in deze periode 39% vergroot en slechts 2%
verkleind. Men kan hieruit concluderen, dat bij de beginnende be-
drijfshoofden de animo tot vergroting zeer sterk is; immers het
percentage vergrote bedrijven is aanzienlijk groter dan dat in
tabel 1 (23%). Voor zover de nieuwe bedrijfshoofden met een
klein bedrijf beginnen, ligt hierin wellicht een verklaring voor
het relatief hoge percentage vergrotingen.

§ 2. De redenen van vergroting of
verkleining

Gezien het relatief grote aantal bedrijven, dat bij een ver-
andering in de oppervlakte is betrokken, zou een nader inzicht
in de motieven hiervan bijzonder interessant zijn. Op dit punt
is echter een onvolledig beeld van de feitelijke situatie ver-
kregen; de hieronder vermelde resultaten dienen dan ook met de

nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd. Het is te verwachten, dat het eerdergenoemde onderzoek naar de bedrijfsoverneming, oudedagsvoorziening en vererving in dit opzicht een beter inzicht zal geven.

Men zou onderscheid kunnen maken tussen bedrijfsgrootteveranderingen die een gevolg zijn van allerlei min of meer "toevallige" redenen en veranderingen en die het resultaat zijn van een bewust streven. Tot de eerste groep van veranderingen kunnen b.v. worden gerekend de verkleiningen als gevolg van onteigening ten behoeve van stadsuitbreiding of wegeaanleg en de onvrijwillige pachtbeëindiging. Tot de tweede categorie kan men b.v. de vergrotingen rekenen, waarbij een vergroting van de arbeidsbezetting en het willen afstoten van het niet-agrarische nevenberoep als motief zijn opgegeven.

Hoe interessant een dergelijk onderscheid ook is voor een interpretatie van de vergrotingen en verkleiningen, dit onderscheid kan niet worden gemaakt. Wel bestaat de indruk, dat bij vergrotingen het bewust willen een grotere rol speelt dan bij verkleiningen. Ook bij veranderingen, die tot een meer of minder belangrijke vergroting van het bedrijf hebben geleid, zijn echter vaak toevallige omstandigheden in het geding.

Bij de vergrotingen is van ongeveer 1/3 van de bedrijven de reden bekend. Verreweg de belangrijkste reden voor vergroting blijkt de geringe bedrijfsomvang te zijn. In dit verband werden b.v. genoemd: "Jonge boer, kan veel meer aan"; "een hard werkend gezin"; "kan het er best bij doen"; "bedrijf te klein". Met name op vele kleine bedrijven is men zich bewust van de geringe bedrijfsomvang in verhouding tot de arbeidsbezetting. Het streven naar vergroting van de oppervlakte komt echter niet uitsluitend op kleine bedrijven voor. Ook op grotere bedrijven treft men een streven naar expansie aan. De toeneming van de bewerkingscapaciteit per man, veroorzaakt door rationalisatie en mechanisatie, maakt dat men ook op grotere bedrijven vaak niet onverschillig staat tegenover een vrijkomend stuk grond. Overigens is uit andere onderzoeken gebleken, dat de neiging tot bedrijfsvergroting geen recent verschijnsel is, maar zich op de zandgronden reeds decennia lang voordoet 1).

Een tweede reden tot vergroting van de bedrijven vormt de toeneming van de arbeidsbezetting als gevolg van de gezinscyclus. In verband hiermede werd vrijwel steeds gewezen op aankomende zoons; een enkele maal ook op het afstoten van een nevenberoep door de boer. Voorts werd nog al eens als reden opgegeven, dat het stuk land gunstig was gelegen voor het bedrijf, hetzij dat het vlak bij huis lag, hetzij dat het aan andere percelen grensde.

Bij de verkleinde bedrijven was eveneens van 1/3 van de gevallen de reden bekend. De belangrijkste reden was het afstaan van land om een zoon aan de gang te helpen. In de tweede plaats was de ver-

1) "De ontwikkeling van het kleine-boerenvraagstuk in de periode 1956-1959", L.E.I.-publikatie 1960, blz. 18 e.v.

kleining in verband met de leeftijd van belang: "Wil het wat kalmer aan doen"; "lang genoeg hard gewerkt"; "kan er met minder land ook komen". Laatstgenoemde redenen zou men kunnen zien tegen de achtergrond van het verschijnsel van geleidelijke opbouw en afbraak van bedrijven: men trekt grond aan in de periode van het vol-produktief boer-zijn en stoot hem op oudere leeftijd weer af indien er geen opvolger is.

De overige redenen zijn niet onder een noemer te brengen. Genoemd werden b.v. de slechte kwaliteit van de grond, aanplant van kerstdennen, verpachten van land voor volkstuinjes, land dat te ver van de bedrijfsgebouwen was gelegen, ruil van grond, hetgeen per saldo in een verkleining resulteerde en het niet meer aanwezig zijn van een meewerkende zoon.

HOOFDSTUK VI

HET GRONDVERKEER

In de voorgaande hoofdstukken zijn de veranderingen in het aantal grondgebruikers en het aantal bedrijven in de periode 1956-1959 geanalyseerd. Door deze wijzigingen is ook een deel van de totale oppervlakte cultuurgrond van gebruiker gewisseld, hetzij door overneming van bedrijven, hetzij door vergroting of verkleining van bestaande bedrijven. Aan de door verschillende oorzaken "in het verkeer" gebrachte grond zullen in dit hoofdstuk enkele beschouwingen worden gewijd. In § 1 wordt een indruk gegeven van de omvang van het grondverkeer, terwijl in § 2 nader wordt ingegaan op de bestemming van de grond van opgeheven en verkleinde bedrijven.

§ 1. Omvang, herkomst en bestemming van de bij het grondverkeer betrokken grond

Omvang en herkomst De grond die in de periode 1956-1959 op een andere gebruiker is overgegaan, is in de eerste plaats afkomstig van de bedrijfshoofden, die in deze periode hun bedrijf hebben overgedragen, gesplitst of opgeheven (hoofdstuk III). Daarnaast hebben mutaties in het gebruik van de grond plaats door verkleining van bedrijven (hoofdstuk V). In tabel 1 is bij deze onderscheiding aangesloten.

Tabel 1

OMVANG VAN HET GRONDVERKEER

Grond afkomstig van	Ha	In % van het totaal	In % van tot. opp. cult.gr.
1. overgedragen bedrijven	16860	53	10
2. gesplitste bedrijven	1100	3	1
3. opgeheven bedrijven	2810	9	2
4. overige verdwenen bedrijven	260	1	-
5. bestaande bedrijven 1) (verkleining)	6560	20	4
6. diversen 2)	4460	14	2
Totaal	32055	100	19

1) Bedrijven met in 1956 en 1959 hetzelfde bedrijfshoofd.

De totale oppervlakte cultuurgrond die van gebruiker is gewisseld zou men het grondverkeer in ruime zin kunnen noemen. Daarnaast zou men kunnen spreken van het grondverkeer in enge zin. Hierbij is de overgang van grond binnen het kader van de bedrijfsopvolging (generatiewisseling in enge zin, zie hoofdstuk III, § 2) buiten beschouwing gelaten. In de gevolgde beschouwingwijze betekent dit het grondverkeer uitgezonderd de grond van de overgedragen bedrijven. Het grondverkeer in ruime zin in 1956-1959 omvat 19% van de oppervlakte cultuurgrond. Dit betekent dat in 15 jaar tijd de cultuurgrond van gebruiker wisselt. Het grondverkeer in enge zin omvat 9% van de oppervlakte cultuurgrond. Wij zien dus dat het grondverkeer tussen de bedrijven bijna even belangrijk is als de wisseling van het grondgebruik als gevolg van de bedrijfsoverdracht. Door de overdracht van bedrijven wisselt 10% van de grond van gebruiker. Dit cijfer stemt praktisch overeen met het percentage "gaande" grondgebruikers binnen het kader van de bedrijfsoverdracht. De groep diversen is als volgt samengesteld: afkomstig van buiten de gemeente 47%, niet-geregistreerden binnen de gemeente 10%, overige gronden 22%, gronden met een niet-agrarische bestemming 2% en onbekend 19%.

In groep C en D is de overdracht van bedrijven als bron van herkomst van in het verkeer gebrachte grond van minder betekenis dan in groep A en B; het opheffen van bedrijven is in groep C en D daarentegen van meer betekenis. Dit sluit aan bij het in hoofdstuk III verkregen beeld over de oorzaken van het "verdwijnen" van grondgebruikers.

Tussen de gebieden bestaan betrekkelijk grote verschillen in het percentage grond, dat van gebruiker is gewisseld:

	totaal- perc. door percen- overdracht tage van bedr.			totaal- perc. door percen- overdracht tage van bedr.	
Noordelijk zeekleigebied	20	15	Noordelijk zandgebied	23	10
Westelijk zeekleigebied	17	8	Oostelijk zandgebied	14	10
Noordelijk weidegebied	20	13	Centraal zandgebied	11	5
Westelijk weidegebied	19	10	Zuidelijk zandgebied	21	9
Rivierkleigebieden	20	10	Alle gebieden	19	10

Grootteklassen en beroepsgroepen Het is de vraag of de grond, die door bedrijven in de verschillende grootteklassen of door de onderscheiden beroepsgroepen in het verkeer is gebracht, overeenkomt met het procentuele aandeel van de grootteklasse of beroepsgroep in het grondgebruik.

Wat de grootteklassen betreft, hiervan geeft tabel 2 een

overzicht. Hieruit blijkt, dat de door kleine en grote bedrijven in het verkeer gebrachte grond vrij nauwkeurig overeenkomt met het percentage cultuurgrond per grootteklasse. De bedrijven kleiner dan 5 ha brengen relatief de meeste grond in verkeer. Dit wordt niet alleen veroorzaakt, doordat in deze grootteklasse relatief de meeste bedrijven worden opgeheven. Ook door de verkleining van bedrijven, hetgeen vooral bij bedrijven beneden 5 ha veelal praktisch de opheffing van het bedrijf betekent, komt grond vrij voor exploitatie door een andere gebruiker. Bij het afbraakproces wordt de pachtgrond veelal het eerste afgestoten.

Tabel 2

GRONDVERKEER NAAR GROOTTEKLASSEN

Grootteklasse	Opp. cult.grond in het verkeer gebracht in procenten		Perc. cultuurgrond volgens C.B.S.- telling	
	van het totaal	per grootteklasse	1956	1959
< 5 ha	12	23	9	9
5 - 10 ha	19	16	22	20
10 - 20 ha	32	17	31	33
> 20 ha	37	17	38	38
Totaal	100	17	100	100

Naar beroepsgroep bezien blijken de groepen C en D een groter percentage grond in het verkeer te brengen dan met hun relatieve positie overeenkomt (tabel 3). Uit de hoofdstukken II en III is reeds gebleken, dat het aantal mutaties juist in deze groepen bijzonder groot is zonder dat overigens het aantal grondgebruikers in deze groepen belangrijk is veranderd.

Tabel 3

GRONDVERKEER NAAR BEROEPSGROEPEN

Beroepsgroep	Opp. grond in ver- keer gebracht in % van het totale grondverkeer	Perc. cultuurgrond in gebruik volgens L.E.I.-indeling	
		1956	1959
A en B	88	92	92
C	6	5	5
D	6	3	3
Totaal	100	100	100

Van de grond van de verdwenen grondgebruikers in groep C en D gaat ongeveer de helft naar bedrijven in de groep A en B. Daar-

tegenover staat, dat door overgang van grondgebruikers uit groep A en B naar groep C en vooral naar groep D het "verlies" aan grond grotendeels weer wordt aangevuld.

Herkomst en Een ander aspect van de in de periode 1956-1959 bestemming in het verkeer gebrachte grond is de bestemming naar aard van de grondgebruikers. Tegenover de in de periode van onderzoek verdwenen grondgebruikers (hoofdstuk III) staan immers de nieuw-geregistreerde grondgebruikers (hoofdstuk IV) en de grondgebruikers met een vergroot bedrijf.

Van de overgedragen bedrijven is de grond voor het grootste deel bij de overgenomen bedrijven terechtgekomen (91%);

Tabel 4

HERKOMST EN BESTEMMING BIJ HET GRONDVERKEER

Herkomst			Bestemming van de grond in %						
Categorie	oppervlakte bij grondverkeer betrokken		nieuw geregistreerde bedrijfshoofden met			bestaande bedrijven 1)	overige doeleinden		
	in ha	in %	geheel of ged. over- genomen bedrijven	gesplitste bedrijven	gestichte en andere bedrijven		bedrijven buiten gemeente	niet- agraris- che bestem- ming	overig en onbekend
1. Overgedragen bedrijven	16860	53	91	0	0	3	5	0	1
2. Opgeheven bedrijven	2810	9	8	0	2	67	9	6	8
3. Gesplitste bedrijven	1100	3	0	83	12	3	2	-	0
4. Overige verdwenen bedrijven	2260	1	0	0	1	5	1	9	84
5. Bestaande bedrijven 1)	6560	20	3	37	4	28	10	9	9
6. Diversen 2)	4460	14	23	3	10	64	-	-	0
Totaal	32050	100	53	11	3	22	5	2	4

1) Bedrijven met in 1956 en 1959 hetzelfde bedrijfshoofd.

2) Zie noot 2 bij het gegeven overzicht in deze paragraaf.

slechts een klein gedeelte van de grond is afgescheiden ten behoeve van andere bedrijven. Als geheel komen de nieuw overgenomen bedrijven toch aan hun trek (53% tegenover 53%). Van de bestaande bedrijven is een aantal verkleind, terwijl andere zijn vergroot. Als geheel zou men van een geringe overbedeling kunnen spreken

(20% tegenover 22%). De grond van de opgeheven bedrijven is voor het grootste deel terechtgekomen bij reeds bestaande bedrijven.

Het verdient de aandacht welke bedrijven - naar grootte gezien - van de in het verkeer gebrachte grond profiteren. In het bijzonder is dit van belang voor de "vrijkomende" grond, dit is de grond afkomstig van opgeheven en verkleinde bedrijven (§ 2).

§ 2. Bestemming van de grond van opgeheven en verkleinde bedrijven

Opgeheven Om de betekenis van de opheffing van bedrijven in de bedrijven juiste proporties te zien zijn in tabel 5 nog enkele cijfers uit voorgaande hoofdstukken opgenomen.

Tabel 5

BESTEMMING GROND VAN OPGEHEVEN BEDRIJVEN

Beroeps- groep	Opgeheven bedrijven		Oppervlakte vrij- komende grond			Bestemming van de grond in %				
	aan- tal	in % van het aantal bedr. in 1959	in ha	in %	in % van de totale oppervl. cult.gr.	A en B	C	D	diver- sen 1)	to- taal
A en B	254	2	1700	61	1,1	68	12	0	20	100
C	179	7	430	15	0,3	63	8	1	28	100
D	194	18	680	24	0,4	67	8	0	25	100
Totaal	627	4	2810	100	1,8	67	10	1	22	100

1) De post diversen als volgt te verdelen: naar buiten de gemeente 40%, niet-geregistreerden binnen de gemeente 18%, niet-agrarische bestemming 25%, overigen 3% en onbekend 14%.

Hoewel het aantal opgeheven bedrijven in groep C en D relatief het grootst is, komt het belangrijkste deel van de vrijgekomen grond van de bedrijven uit de groep A en B. Overigens blijkt, dat de vrijkomende grond uit alle beroepsgroepen in hoofdzaak toevalt aan de bedrijven in groep A en B.

In het algemeen kan men stellen, dat de grond van opgeheven bedrijven "vrij" in het verkeer komt dan grond, die binnen het kader van de generatiewisseling wordt overgedragen. Hetzelfde geldt - hoewel in mindere mate - voor de grond afkomstig van verkleinde bedrijven. De grond van overgedragen bedrijven blijft bij het bedrijf. De grond van verkleinde en opgeheven bedrijven heeft in vele gevallen geen "vaste" bestemming; verscheidene gegadigden kunnen hiernaar dingen.

In verband hiermede kan men zich afvragen in welke mate de kleine of grote bedrijven geprofiteerd hebben van deze grond. In § 1 bleek, dat voor het totale grondverkeer niet van "overbedeling" van een bepaalde grootteklasse sprake was. De hierna volgende cijfers laten zien, dat in de groep A en B de bedrijven kleiner dan 10 ha relatief het meest van de vrijkomende grond hebben geprofiteerd:

	< 5 ha	5-10 ha	10-20 ha	> 20 ha	totaal
perc. bedrijven	21	33	30	16	100
perc. van de vrijkomende grond	15	28	26	31	100
perc. cultuurgrond in gebruik (1959)	9	20	33	38	100

Het opheffen van 627 bedrijven heeft plaatsgehad via 1115 mutaties en heeft in 844 gevallen voor de vergroting van een land- of tuinbouwbedrijf in groep A en B gediend.

Verkleinde Van de bedrijven die tussen 1956 en 1959 niet van bedrijven bedrijfshoofd zijn veranderd (87%) heeft op een groot aantal een verandering in de oppervlakte plaatsgehad: 20% van deze bedrijven was vergroot, 16% verkleind en 3% vergroot en verkleind (hoofdstuk V). In groep A en B lag het accent op de vergrotingen, in groep D op de verkleiningen.

Tabel 6

BESTEMMING GROND VERKLEINDE BEDRIJVEN

Beroeps- groep	Verkleinde bedrijven		Oppervlakte vrij- gekomen grond			Bestemming vrijgekomen grond				
	aantal	in % van het totaal- aantal bedr.	in ha	in % van totale oppervl. cult.gr.		A en B	C	D	diver- sen 1)	to- taal
A en B	1404	13	5750	88	3,6	67	5	1	27	100
C	341	17	450	7	0,3	47	10	1	42	100
D	378	38	360	5	0,2	52	13	0	35	100
Totaal	2123	16	6560	100	4,1	65	6	1	28	100

1) De post diversen als volgt te verdelen: naar buiten de gemeente 36%, niet-geregistreerden binnen de gemeente 6%, niet-agrarische bestemming 31%, overigen 6% en onbekend 21%.

Van de grond die door verkleining van bedrijven in het verkeer is gebracht, komt het merendeel bij de bedrijven uit groep A en B terecht. Bij de bestemming "diversen" is vooral het gebruik van grond voor niet-agrarische doeleinden van belang.

In groep A en B zijn het vooral de bedrijven van 5 - 10 ha die van de vrijkomende grond profiteren, zoals blijkt uit onderstaand overzicht:

	1-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	> 20 ha	totaal
vrijgekomen grond gebruikt voor					
vergroting in %	10	27	36	27	100
perc. cultuurgrond in gebruik	9	20	33	38	100
perc. bedrijven	(21)	(33)	(30)	(16)	(100)

Het verkleinen van 2123 bedrijven heeft plaatsgehad via 3200 mutaties en heeft in 1492 gevallen voor de vergroting van een land- of tuinbouwbedrijf gediend.

HOOFDSTUK VII

DE GRONDGEBRUIKERS MET EEN NIET-AGRARISCH HOOFDBEROEP OF ZONDER HOOFDBEROEP

De grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep (groep C) en de rustende boeren en overige gepensioneerden (groep D) zijn groepen die op tal van punten afwijken van de grondgebruikers met als hoofdberoep boer of tuinder (groep A en B). Aangezien in voorgaande hoofdstukken het accent vooral is gelegd op de groep A en B lijkt het wenselijk de specifieke positie van de groep C en D in een afzonderlijk hoofdstuk onder de aandacht te brengen.

§ 1. De grondgebruikers in groep C

Algemeen Van het totale aantal grondgebruikers in 1959 werd 15% tot groep C gerekend. De bedrijven zijn merendeels klein; van de cultuurgrond was 5% in gebruik door grondgebruikers uit groep C. De hoofdberoepen lopen zeer sterk uiteen. Meer dan de helft heeft een beroep, dat geen enkele verwantschap met de landbouw vertoont (hoofdstuk II).

Over de reden en oorsprong van het grondgebruik door personen met een hoofdberoep buiten de landbouw zijn geen exacte gegevens bekend. In sommige gevallen ligt er een duidelijk verband tussen het hoofdberoep en het grondgebruik, b.v. veehandelaar en landarbeider. In andere gevallen hangt het grondgebruik samen met de agrarische herkomst van de gebruiker: boeren die een niet-agrarisch hoofdberoep hebben aanvaard zonder het bedrijf van de hand te doen en boerenzoons met een beroep buiten de landbouw, die toch nog enig grondgebruik willen aanhouden. Voorts heeft het grondgebruik soms een zuiver recreatieve functie.

Aan de reeds eerder genoemde commissies is gevraagd of het hoofdberoep van de grondgebruikers in groep C een volledige dagtaak bood. Het bleek, dat men van oordeel was dat van 71% van de grondgebruikers in groep C het hoofdberoep een gehele dagtaak vulde. In dit opzicht bestaan er grote verschillen tussen de grootteklassen. Voor de bedrijfjes van 1-3 ha was het eerder genoemde cijfer 80%, van de bedrijven van 7-10 ha 42%.

Ontwikkeling Van het aantal geregistreeerde grondgebruikers in 1956-1959 groep C bleek in 3 jaar tijds 17% van de grondgebruikers uit de registratie verdwenen te zijn, waar- tegenover eveneens 17% nieuw-geregistreeerde grondgebruikers stond. Desondanks daalde het aantal personen in groep C per saldo met 6%. Dit vindt zijn oorzaak in de overgang van grondgebruikers uit groep C naar groep A en B en in mindere mate naar groep D. Deze cijfers geven aanleiding tot de volgende opmerkingen.

Het "verloop" onder de grondgebruikers in groep C is groter dan dat in A en B, maar aanzienlijk kleiner dan in groep D (zie § 2). De belangrijkste reden van het niet-meer-geregistreerd-zijn blijkt de overgang naar een ander beroep te zijn. De betrokkenen stoten dan het gehele bedrijf af, hetzij door overdracht, hetzij door opheffing. Gezien het grote aantal opgeheven bedrijven mag worden geconcludeerd, dat de bedrijven uit groep C een geringere continuïteit bezitten dan de bedrijven uit groep A en B.

De verdwenen grondgebruikers worden weer aangevuld door nieuw-geregistreerden. Naar leeftijd gezien is ongeveer de helft jonger dan 40 jaar; het aantal personen van 50 jaar en ouder, dat nog een bedrijfje gaat exploiteren is betrekkelijk klein. Naar hoofdberoep bezien valt in het oog, dat de nieuw-geregistreerde grondgebruikers ongeveer dezelfde hoofdberoepen hebben als voor de totale groep C geldt (hoofdstuk II). Ongeveer de helft heeft een beroep, dat geen enkele verwantschap met de landbouw heeft. Over de redenen waarom men tot de exploitatie van een bedrijfje is overgegaan is niets bekend. Wel is gebleken, dat de grond in vele gevallen gekocht of geërfd is van ouders, schoonouders of andere familieleden. De meeste nieuw-geregistreerden zijn dus vermoedelijk van agrarische herkomst.

Het aantal grondgebruikers in groep C is per saldo gedaald met 6%, doordat het "vertrek" groter was dan de "vestiging". Met andere woorden is er een sterkere verschuiving van grondgebruikers uit groep C naar andere beroepsgroepen dan omgekeerd.

Wat de verschuiving van groep C naar groep A en B betreft - 191 grondgebruikers in totaal - zou men twee categorieën kunnen onderscheiden. De eerste groep bestaat uit meest jongere personen op de wat grotere bedrijven, die kennelijk trachten in de landbouw een volwaardig bestaan voor de toekomst op te bouwen (aantal 90). In de meeste gevallen zijn de bedrijven bij de overgang vergroot. De tweede groep wordt gevormd door oudere personen op de wat kleinere bedrijven, die het niet-agrarische hoofdberoep afstoten (aantal 89). Het wat rustiger aan willen doen zal hier waarschijnlijk het belangrijkste motief zijn.

Van de grondgebruikers die in 1956 in groep A en B en in 1959 in groep C werden ingedeeld - in totaal 106 - is $\frac{3}{4}$ jonger dan 50 jaar, terwijl $\frac{2}{3}$ deel een bedrijf kleiner dan 5 ha had. In vele gevallen is de beroepsovergang gepaard gegaan met bedrijfsverkleining.

Het grondverkeer in ruime zin (dus inclusief de bedrijfs-overdrachten) is 18% van de oppervlakte in 1959. Ongeveer 60% van de oppervlakte grond in het verkeer gebracht is afkomstig van opgeheven bedrijven en bedrijfsverkleiningen. In hoofdstuk VI is van de grond die vrijkomt door het opheffen en verkleinen van C-bedrijven de bestemming over de beroepsgroepen en "diversen" gegeven. Het percentage grond dat van de verkleinde C-bedrijven een bestemming onder diversen heeft gekregen, is opmerkelijk hoog (42%), hieronder is 16% met een niet-agrarische bestemming. Van de grond die vrijkomt door het opheffen van C-bedrijven kreeg bijna 10% een niet-agrarische bestemming.

Samenvattend kan men concluderen, dat de grondgebruikers in groep C een vlottende groep vormen. Het aantal personen, dat - vooral door overgang naar een ander beroep - het grondgebruik volledig afstoot werd in de periode 1956-1959 gecompenseerd door een even groot aantal nieuw-geregistreerden in deze groep.

Het totale aantal grondgebruikers in groep C zou nog gestegen zijn, indien de overgang naar groep A en B niet groter zou zijn geweest dan in omgekeerde richting.

Hoe het aantal grondgebruikers zich in groep C in de toekomst verder zal ontwikkelen, kan niet met enige zekerheid worden voorzien. Het lijkt enerzijds plausibel, dat op den duur de bijverdienste als motief voor het grondgebruik een geringere rol zal gaan spelen dan thans het geval is. Daartegenover staat dat mogelijk door de werktijdverkorting de belangstelling voor het grondgebruik zal toenemen. Wel lijkt zeker, dat de grondgebruikers in groep C wat samenstelling betreft een vrij vlottend verloop zullen tonen.

§ 2. De grondgebruikers in groep D

Van het aantal geregistreerden in 1959 behoorde 7% tot groep D, terwijl deze groep 3% van de totale oppervlakte grond in gebruik had. Van de bedrijven in deze groep is 86% kleiner dan 5 ha en 96% kleiner dan 10 ha. De geringe oppervlakte is een gevolg van de exploitatie door rustende boeren en gepensioneerden uit andere bedrijfstakken ("overigen").

In 1956 kon ongeveer 50% van de grondgebruikers uit groep D tot de rustende boeren worden gerekend. In 1959 was dit cijfer 67%; de groep "overigen" was dus afgenomen ten opzichte van de groep rustende boeren.

Overziet men de ontwikkeling van het totale aantal grondgebruikers in groep D, dan blijkt het aantal in de periode 1956-1959 gedaald te zijn met 2% (hoofdstuk II). Deze geringe afnemng betekent niet dat zich geen veranderingen in de samenstelling van de grondgebruikers in groep D hadden voorgedaan. Van de in 1956 geregistreerden bleek 38% in deze periode te zijn verdwenen, waartegenover een toestroming van grondgebruikers in groep D met 36% stond (hoofdstuk II). Bovendien had van de in 1956 en 1959 geregistreeerde grondgebruikers 38% het bedrijf verkleind met gemiddeld bijna 4 ha (hoofdstuk V). Deze feiten geven aanleiding tot de volgende beschouwingen.

Het grote "verloop" onder de grondgebruikers in groep D houdt uiteraard verband met het karakter van deze groep, nl. grondgebruik door personen, die hun eigenlijke beroeps carrière al hebben beëindigd en in de exploitatie van een klein bedrijfje nog een tijdelijke tijdvulling en/of bijverdiensten vinden. Aangezien het verloop 38% in 3 jaar of bijna 13% per jaar bedroeg, zou men hieruit kunnen concluderen dat de grondgebruikers in groep D hun bedrijfje

gemiddeld ongeveer 8 jaar aanhouden. Hierbij zij aangetekend, dat de gemiddelde abdicatieleeftijd van de D-grondgebruikers ongeveer 71 jaar bedroeg.

Tegenover het grote verloop (38%) staat een bijna even grote aanvulling (36%), welke laatste als volgt kan worden onderscheiden: 60% door overgang uit groep A en B naar groep D; 18% door overgang uit groep C naar groep D; 22% door nieuw-geregistreeerde grondgebruikers (deze groep bestaat in hoofdzaak uit gepensioneerden uit niet-agrarische bedrijfstakken - ca. 85% - ; de overigen zijn rustende landbouwers gekomen uit een andere gemeente).

Bovenstaande cijfers wettigen de conclusie, dat het aantal grondgebruikers in groep D in hoofdzaak op peil wordt gehouden door overgang uit de groepen A en B en in mindere mate ook uit groep C. De verschuiving tussen de beroepsgroepen geeft ook de verklaring voor het relatief grote aantal verkleiningen in groep D en grote oppervlakte van deze verkleiningen: vele grondgebruikers uit groep A en B stoten bij overgang naar groep D een deel van de grond af. Voor deze grondgebruikers vormt de afstoting van grond bij de overgang naar groep D de eerste fase in het proces van geleidelijke afbraak van bedrijven 1). De tweede fase heeft plaats, wanneer de grondgebruikers in groep D hun bedrijf beëindigen; uit hoofdstuk III is immers gebleken dat bij bedrijfsbeëindiging in bijna de helft van de gevallen het bedrijf wordt opgeheven.

Overigens moet wel in aanmerking worden genomen, dat niet alle boeren de periode van het actief-boer-zijn afsluiten door nog enige tijd op een klein bedrijfje te gaan rentenieren. In de periode 1956-1959 hebben ongeveer 1500 boeren afstand gedaan van hun bedrijf. In dezelfde periode gingen 235 grondgebruikers over van groep A en B naar groep D. Houdt men rekening met sterfte en overgang naar een niet-agrarisch beroep, dan kan het aantal boeren, dat nog enig grondgebruik aanhield op ongeveer 20 tot 25% van het totale aantal abdicerende boeren worden gesteld.

In verband met het bovenstaande doet de vraag zich voor in hoeverre er een specifieke groep van "renteniersbedrijven" bestaat, d.w.z. bedrijven die continu bezet zijn door grondgebruikers uit groep D. De hiervoor vermelde gegevens maken het bestaan van een omvangrijke groep "renteniersbedrijven" reeds weinig waarschijnlijk. Immers de grondgebruikers in groep D worden voor het grootste deel gerecruteerd uit de groepen A, B en C. Bovendien wordt bijna de helft van het aantal bedrijven in groep D opgeheven, wanneer het bedrijf wordt beëindigd. In de periode 1956-1959 bleek dan ook, dat minder dan 1/6 van de vrijkomende bedrijven uit groep D opnieuw door een grondgebruiker uit deze groep werd bezet.

Gezien de doorgaans geringe grootte in ha van de bedrijven in groep D kan men zich afvragen wat de bestemming is bij beëindiging.

- 1) De geleidelijke afbraak kan in feite al eerder begonnen zijn, nl. afstoting van grond in de periode dat men nog actief boer was.

Voor zover het opgeheven bedrijven betreft - de grootste categorie - bleken deze merendeels bij bestaande bedrijven uit groep A en B te worden gevoegd. Ten dele gaat het hier om het teniet gaan van een schijnsplitsing. Wat de overgedragen bedrijven betreft ging ongeveer de helft over in handen van grondgebruikers in groep C. Mogelijk speelt ook het beschikbaar komen van een woning hierbij een rol. Voorts werd ongeveer $\frac{1}{4}$ overgenomen door nieuwe grondgebruikers in groep A en B; dit betrof in hoofdzaak de grote bedrijven uit groep D.

Van de D-bedrijven is in 3 jaar tijds $\frac{1}{3}$ van de grond in het verkeer gekomen. Dit houdt uiteraard verband met de korte tijd dat een D-bedrijf als zodanig wordt geëxploiteerd. Als geheel bezien blijken de (bestaande) grondgebruikers uit de groepen A en B het meest te profiteren van de opgeheven of overgedragen bedrijven uit groep D. Dit is in overeenstemming met het beeld, dat uit hoofdstuk V over het grondverkeer is verkregen.

Samenvattend kan men zeggen, dat de grondgebruikers in en de bedrijven van groep D een groot verloop vertonen. Wat de grondgebruikers betreft vloeit dit voort uit de betrekkelijk korte periode dat men "renteniert"; voor de bedrijven kan dit worden geconcludeerd uit de wijze van ontstaan en verdwijnen. De rustende boeren zijn in groep D belangrijker dan de gepensioneerden uit niet-agrarische beroepen. De belangstelling van laatstgenoemde groep voor het exploiteren van een bedrijfje wordt vermoedelijk geringer. Hetzelfde is waarschijnlijk het geval ten aanzien van de boeren. De vermindering van het aantal grondgebruikers in groep D zal zich echter, naar het zich laat aanzien in een vrij langzaam tempo voltrekken.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Het centrale thema van dit onderzoek is de wijze, waarop veranderingen in aantal en aard van de grondgebruikers en in aantal en grootte van de bedrijven zich voltrekken. Het spreekt welhaast vanzelf, dat er een zekere samenhang bestaat tussen de veranderingen in grondgebruikers en bedrijven.

Vergelijkt men de bedrijfsgroottestructuur in 1956 met die van 1959, dan blijken de veranderingen in de 55 gemeenten van onderzoek van betrekkelijk geringe omvang te zijn; het totale aantal bedrijven is in deze periode met 1,7% verminderd. De bedrijfsgroottestructuur als momentopname is evenwel de resultante van een vrij gecompliceerd proces van wisselingen in het gebruik van de grond.

Wat betreft de "gaande" bedrijfshoofden is niet alleen van belang op welke leeftijd men abdiceert en de reden waarom, maar ook wat met het bedrijf zelf gebeurt. In dit verband kan men denken aan generatiewisseling (overdracht aan een jongere generatie), opheffing en splitsing. Lettend op de "komende" grondgebruikers is niet alleen de aanvaardingsleeftijd een interessant gegeven, maar ook de wijze van verkrijging van het bedrijf. In hoeverre worden bestaande bedrijven overgenomen en in hoeverre is stichting van bedrijven nog van betekenis. Ook de gemeenschappelijke exploitatie van bedrijven en de bedrijfswisseling - de boer gaat om welke reden dan ook op een ander bedrijf over - verdienen in dit verband de aandacht. Voorts is van belang in hoeverre de bedrijven die in de periode 1956-1959 door hetzelfde bedrijfshoofd werden geëxploiteerd nog zijn vergroot of verkleind. Tenslotte kon men zich afvragen hoe groot het "verloop" onder de grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw of zonder hoofdberoep is en in hoeverre en op welke wijze de aanvulling geschiedt.

De hierboven aangeduide verschijnselen hebben in de periode 1956-1959 tot gevolg gehad dat 19% van de cultuurgrond door een andere gebruiker in exploitatie is genomen. Indien deze frequentie in de verandering van het gebruik zich zou handhaven, betekent dit dat in ongeveer 15 jaar de totale oppervlakte cultuurgrond van gebruiker zou zijn gewisseld.

De belangrijkste conclusies uit de vorengaande hoofdstukken zullen thans worden samengevat, waaraan tevens enkele speculaties over de toekomstige ontwikkeling zullen worden vastgeknoopt.

Aantal grondgebruikers	Het totale aantal grondgebruikers is in de periode 1956-1959 met 1,7% afgenomen. Deze vermindering is de resultante van een toeneming van het aantal grondgebruikers met 12,9% en van een afneming van het aantal grondgebruikers met 14,6%. In het bijzonder de groepen D en C vertonen grote veranderingen in de bezetting.
---------------------------	---

Ook tussen de beroepsgroepen doen zich verschuivingen voor. In dit verband dienen vooral de vrij frequente veranderingen in groep B te worden genoemd.

Grondgebruikers uit groep B hebben het nevenberoep afgestoten of hebben thans hun hoofdberoep buiten de landbouw; het omgekeerde komt echter eveneens voor.

Overigens is in de periode 1956-1959 de verdeling van de grondgebruikers over de vier onderscheiden beroepsgroepen vrijwel gelijk gebleven; 70% behoort tot groep A, 8% tot groep B, 15% tot groep C en 7% tot groep D.

"Gaande" In drie jaar tijd is 15% van de grondgebruikers grondgebruikers verdwenen; voor groep A en B is dit cijfer 12%.

Onder de groep "gaande" grondgebruikers zijn ook begrepen de bedrijfswisselingen naar buiten de gemeente. Onder deze groep zijn ook geteld de wijzigingen ten opzichte van en binnen de gemeenschappelijke exploitatie. Indien wij deze vormen van "bedrijfsafstand" buiten beschouwing laten, dan is in 3 jaar tijd. 10,4% van de grondgebruikers verdwenen. Binnen het kader van de generatiewisseling is in 3 jaar tijd ruim 7% van de bedrijven overgedragen. Uit deze gegevens kan worden geconcludeerd dat voor de komende generatie behalve de bedrijfsoverdracht ook de andere vormen van bedrijfsbeëindiging van betekenis zijn.

De overdracht en de opheffing van bedrijven zijn de belangrijkste redenen van het "verdwijnen" van grondgebruikers. In groep A en B ligt het accent sterk op de "normale" overdracht; in groep C en D is vooral de opheffing van bedrijven van belang. Opheffing van het bedrijf heeft in groep A en B ook plaats, maar dan in het bijzonder op de bedrijven kleiner dan 5 ha.

Wat de overdracht van bedrijven betreft blijkt in de groep A en B rentenieren, hoge leeftijd en sterfte in 80% van de gevallen oorzaak van de overdracht te zijn. Andere oorzaken zijn beroepsverandering (4%), aanvaarding van een bedrijf buiten de gemeente (10%) en overige redenen (6%).

Bij de A- en B-bedrijven bedroeg de abdicatieleeftijd uit oorzaak van rentenieren, hoge leeftijd en sterfte 66,6 jaar. Voor de groep boeren die gemiddeld 25 jaar geleden afstand deed van het bedrijf was dit cijfer 67,5 jaar. Het lijkt waarschijnlijk, dat de geconstateerde vervroeging in de abdicatiegewoonten van betrekkelijk recente datum is en onder meer is beïnvloed door de invoering van de A.O.W. in 1957. Een verdere vervroeging van de leeftijd, waarop men het bedrijf aan een jongere generatie overdoet, ligt in de lijn van de verwachting.

Wat de opgeheven bedrijven aangaat is de reden van opheffing in groep A en B als volgt verdeeld: rentenieren etc. 55%, overgang naar een niet-agrarisch beroep 14%, aanvaarding van een bedrijf buiten de gemeente 10%, grond voor niet-agrarische doeleinden in gebruik genomen 4% en overige redenen 17%. De overgang naar een niet-agrarisch beroep is bij opheffing van meer betekenis dan bij de overdracht van bedrijven. Overigens valt ook bij opheffing

in het merendeel van de gevallen de bedrijfsbeëindiging samen met de beëindiging van de beroeps carrière.

Leeftijdsopbouw De leeftijdsopbouw van de boeren en tuinders in groep A en B in 1959 vertoont een geringere bezetting van de leeftijdsklassen boven 65 jaar en een grotere bezetting van die beneden 30 jaar dan die in 1956. Er heeft zich dus een zekere "verjonging" van de boerenstand voorgedaan. De belangrijkste oorzaak hiervan is de tendentie tot vervroeging van de abdicatiel leeftijd. Het lijkt waarschijnlijk, dat in de toekomst de vermindering van het aantal oudere boeren zich zal voortzetten, zij het in een zeer geloidelijk tempo. Zowel de te verwachten vermindering van het aantal bedrijven - vooral veroorzaakt door de "natuurlijke" bedrijfsbeëindiging - als een verdere verzwakking van het z.g. arbeidsethos - de "plicht" van het zo lang mogelijk blijven doorwerken - zal hiertoe bijdragen.

De "komende" Evenals bij de "gaande" grondgebruikers kan het grondgebruikers aantal "komende" grondgebruikers hoog worden genoemd.

Van de nieuwe grondgebruikers heeft 68% een bedrijf verkregen door overneming, 19% door splitsing, 6% door stichting van nieuwe bedrijven en 7% door overige redenen.

Van de komende grondgebruikers in groep A en B heeft 59% het bedrijf overgenomen van ouders of schoonouders, 16% van andere familieleden, 15% van vreemden, terwijl 10% een nieuw bedrijf heeft gesticht. Overgenomen van familie is dus 75%. Dit cijfer ligt belangrijk hoger dan van de boeren, die gemiddeld 25 jaar geleden het bedrijf overnamen: 52% werd toen overgenomen van familie, 33% van vreemden en 17% van de bedrijven was nieuw ontstaan.

De leeftijd van zelfstandig worden bedroeg in de periode 1956-1959 ongeveer 33 jaar. Dit is bijna twee jaar meer dan bij het reeds eerder vermelde onderzoek; de aanvaardingsleeftijd was toen 31,2 jaar. Een geheel bevredigende verklaring voor de toename van de aanvaardingsleeftijd kan niet worden gegeven. Mogelijk is de grotere betekenis van het overnemen van familie van invloed; de aanvaardingsleeftijd bij het overnemen van vreemden of het zelf stichten van een bedrijf is doorgaans lager dan bij het overnemen van familie. In laatste instantie is de schaarste aan cultuurgrond, waardoor een lange wachttijd voor het verwerven van een bedrijf wordt doorgemaakt, debet aan de late aanvaardingsleeftijd.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat op den duur - in samenhang met de vervroeging van de abdicatiel leeftijd - weer een daling van de aanvaardingsleeftijd zal optreden. Indien echter de gezamenlijke exploitatie van bedrijven door vader en zoon - die men kan opvatten als een "vertraagde" overdracht - van groter betekenis zou worden, moet dit worden betwijfeld. Overigens verliest de aanvaardingsleeftijd bij gezamenlijke exploitatie veel van zijn

betekenis, aangezien het gezamenlijkebedrijfsbeheer voorop staat en het tijdstip van overdracht wordt vervaagd.

De splitsing van bedrijven blijkt nog steeds van belang te zijn, met name op de wat grotere bedrijven. De splitsing geschiedt vooral ten behoeve van een zoon of schoonzoon. In de meeste gevallen blijft de vader op het rompbedrijf verder boeren. Overigens dient men bij de beoordeling van het aantal splitsingen twee dingen niet uit het oog te verliezen. In de eerste plaats is ten minste 25% van het aantal splitsingen een z.g. schijnsplitsing; het is de vooropgezette bedoeling het afgesplitste bedrijf weer bij het rompbedrijf te voegen. In de tweede plaats vermindert het aantal bedrijven in de naoorlogse jaren; samenvoeging van bedrijven blijkt dus belangrijker te zijn dan splitsing van bedrijven.

De stichting van bedrijven, hetzij door ontginning, hetzij door samenvoeging van los land is in tegenstelling tot de vooroorlogse jaren van betrekkelijk weinig betekenis meer. Het merendeel van de gestichte bedrijven is een bedrijf beneden 10 ha.

De bedrijfswisseling blijkt in de periode 1956-1959 ongeveer even frequent te zijn geweest als uit het boerenzoonsonderzoek bleek. Per jaar wisselt ongeveer 10% van de grondgebruikers van bedrijf.

De gezamenlijke exploitatie - beheer van een bedrijf door twee of meer personen - is als totaal bezien van betrekkelijk weinig betekenis; in groep A en B bleek 6% van de bedrijven gezamenlijk te worden geëxploiteerd. De gemeenschappelijke exploitatie heeft in hoofdzaak plaats door familieleden, zoals twee broers, vader en zoon. Het gezamenlijke bedrijfsbeheer is in de landbouw vaak van tijdelijke aard. De indruk bestaat overigens, dat de gezamenlijke exploitatie in betekenis toeneemt, vooral op de grotere bedrijven.

Vergroting en verkleining van bedrijven	Van de bedrijven, die in 1956 en 1959 door hetzelfde bedrijfshoofd werden geëxploiteerd, is 39% betrokken bij een verandering in de bedrijfsgrootte: 20% werd vergroot, 16% verkleind en 3% vergroot en verkleind.
---	--

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijfsvergrotingen en verkleiningen bedroeg in beide gevallen 1,9 ha. Dit cijfer was uiteraard op de grotere bedrijven hoger dan op de kleinere. Van de vergroting hebben in het bijzonder de bedrijven van 10-15 ha geprofiteerd.

Naar leeftijd van de boeren op de vergrote bedrijven gezien bleek dat er weinig verschillen in het percentage vergrote bedrijven in de verschillende leeftijdsklassen bestaan. Er is klaarblijkelijk een sterke animo tot vergroting van bedrijven. In dit verband dient te worden vermeld dat van de nieuw gevestigde bedrijfshoofden in de periode 1956-1959 20% het bedrijf heeft vergroot. Gemiddeld had men slechts 1½ jaar de kans het bedrijf te vergroten; voor een periode van 3 jaar betekent dit dat 40% van de "komende" grondgebruikers het bedrijf heeft vergroot.

Verkleiningen deden zich het meest voor op de bedrijven van de wat oudere boeren. Voor zover deze verkleiningen als reden hadden "het wat gemakkelijker aan te kunnen doen" kan de verkleining veelal beschouwd worden als de eerste stap in de richting van een geleidelijke opheffing van het bedrijf.

Het grond- Gezien het relatief grote aantal "verdwenen" grond-
verkeer gebruikers en het grote aantal bedrijven, dat vergroot of verkleind is, ligt het voor de hand dat een relatief hoog percentage van de cultuurgrond van gebruiker of bestemming is veranderd. In de periode 1956-1959 bedroeg dit cijfer 19%. Dit cijfer geeft het grondverkeer in ruime zin weer. Dit betekent dat iedere 15 jaar de grond een keer van gebruiker wisselt. Van de totaal in verkeer gebrachte grond was 10% afkomstig van overgedragen bedrijven, 2% van opgeheven bedrijven, 1% van gesplitste bedrijven, 4% van verkleinde bedrijven en 2% uit andere bronnen. Het grondverkeer in enge zin - dat is de wisseling van het gebruik van de grond exclusief de bedrijfsoverdracht - omvat dus 9% van de oppervlakte cultuurgrond.

Men kan stellen, dat de grond afkomstig van opgeheven en verkleinde bedrijven "vrij" in het verkeer komt dan de grond van overgedragen bedrijven. In het laatste geval heeft de grond een bepaalde bestemming, in het eerste geval is de kans aanwezig dat meer gegadigden kunnen dingen naar de vrijkomende grond. In dit verband is nagegaan, in welke mate kleine en grote bedrijven hebben geprofiteerd van de vrijkomende grond van opgeheven en verkleinde bedrijven. Ten aanzien van de opgeheven bedrijven bleek, dat de bedrijven kleiner dan 10 ha relatief meer van de op deze wijze vrijkomende grond hebben geprofiteerd dan de grotere bedrijven. Van de grond van verkleinde bedrijven hebben in het bijzonder de bedrijven beneden 20 ha geprofiteerd.

De grondgebruikers In het voorgaande is in hoofdzaak aandacht
zonder hoofdberoep besteed aan de grondgebruikers in groep A en B. Over de grondgebruikers in groep C en D worden hieronder enkele opmerkingen gemaakt.

Groep D - bestaande uit "rustende" boeren en "gepensioneerden" uit andere bedrijfstakken - is naar aard een sterk vlottende groep. Het grondgebruik is slechts tijdelijk, hetzij als nevenverdienste, hetzij als tijdverdrijf. Bovendien spelen hier gevoelsoverwegingen als het "niet uitgediend willen zijn" en "geen afstand willen doen van het boerenbestaan" een rol. Het "verloop" onder de D-grondgebruikers bedroeg in 3 jaar tijd 38% van het totale aantal; hieruit zou men kunnen berekenen dat een grondgebruiker in groep D zijn bedrijfje gemiddeld 8 jaar aanhoudt.

De aanvulling van de grondgebruikers in groep D geschiedt in hoofdzaak uit groep A en B. Dit betekent niet, dat alle boeren op deze wijze de periode van actief-boer-zijn afsluiten; naar berekening gebeurt dit slechts door 20 à 25% van het aantal boeren. Overigens is ook gebleken, dat van specifieke renteniersbedrijven

geen sprake is; minder dan 1/6 van de vrijkomende bedrijven uit groep D werd opnieuw door een grondgebruiker uit deze groep bezet. Dit verklaart ook het hoge percentage opgeheven bedrijven in groep D. De opheffing wordt veelal voorafgegaan door bedrijfsverkleining, zodat van een geleidelijke opheffing gesproken kan worden.

Opmerkelijk is, dat in 1956 ongeveer 50% van de grondgebruikers uit groep D rustende boeren waren; in 1959 was dit cijfer 67%. Men zou hieruit een verminderde belangstelling voor het grondgebruik van rustende niet-agrariërs kunnen concluderen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit eveneens voor de rustende boeren geldt. Op grond hiervan zou men op wat langere termijn een vermindering van grondgebruikers in groep D kunnen verwachten.

De grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw	De grondgebruikers in groep C vormen de minst duidelijke groep. Het "verloop" onder de grondgebruikers in groep C is groter dan onder die in groep A en B, nl. 17% in 3 jaar.
---	---

De belangrijkste reden hiervan is het afstoten van het bedrijf; men concentreert zich geheel op het niet-agrarische hoofdberoep. Indien men bedenkt, dat meer dan de helft van de hoofdberoepen van de grondgebruikers in groep C geen enkele verwantschap met de landbouw toont, is deze gang van zaken niet verwonderlijk.

Tegenover dit "vertrek" uit groep C staat een even grote "vestiging". Ook van de "nieuwe" grondgebruikers in groep C heeft ongeveer de helft een hoofdberoep, dat volkomen los staat van de landbouw. Over de redenen waarom men tot de exploitatie van een bedrijfje overgaat is niets bekend. Wel is gebleken, dat de grond in vele gevallen gekocht of geërfd is van familie; de meeste "nieuwe" grondgebruikers in groep C zijn vermoedelijk van agrarische herkomst.

De "vestigingscijfers" tonen aan, dat er nog wel belangstelling bestaat voor het gebruik van grond als nevenberoep. Indien de bijverdienste of de binding aan de landbouw uit hoofde van de herkomst als motieven voor het grondgebruik van minder betekenis zullen worden, dan zal het aantal grondgebruikers in groep C verminderen. Daartegenover staat, dat mogelijk in de toekomst meer de nadruk zal vallen op de recreatieve functie, hetgeen de vermindering van het aantal zal afremmen.

De conclusie is dat de wisselingen in het grondgebruik aanzienlijk frequenter zijn dan de betrekkelijk langzaam verlopende veranderingen in de bedrijfsgruottestructuur doen vermoeden. Het verschijnsel van de betrekkelijk veelvuldige wisseling van gebruiker kan een belangrijke bijdrage leveren tot een versnelling van de wijzigingen in de bedrijfsgruottestructuur. In dit verband wordt vooral gedacht aan de grote animo om tot vergroting van bedrijven over te gaan. In hoeverre dit kan worden gerealiseerd is afhankelijk van de oppervlakte vrijkomende grond en daarmee dus van het aantal bedrijven, dat om welke reden dan ook niet wordt gecontinueerd.

Een vermindering van het aantal grondgebruikers in groep D - en vermoedelijk ook in groep C - lijkt waarschijnlijk. Gezien de beperkte oppervlakte die deze groepen in gebruik hebben, is de betekenis hiervan vrij klein. Indien men vergroting van bedrijven wenselijk acht, zal de belangrijkste bijdrage dan ook moeten komen van het niet-continueren van bedrijven in de groepen A en B, hetzij door overgang naar een niet-agrarisch beroep onder (geleidelijke) afstoting van het landbouwbedrijf ("voortijdige" bedrijfsbeëindiging), hetzij door opheffing van het bedrijf in verband met leeftijd en het ontbreken van een opvolger uit eigen gezin ("natuurlijke" bedrijfsbeëindiging). In de periode 1956-1959 was de voortijdige bedrijfsbeëindiging onder de grondgebruikers in groep A en B van betrekkelijk weinig betekenis. Indien deze tendentie zich handhaaft, zal men voor de bedrijfsvergroting in hoofdzaak zijn aangewezen op de "natuurlijke" bedrijfsbeëindiging, hetgeen betekent dat de veranderingen in de bedrijfsagroottestructuur zich in een betrekkelijk langzaam tempo zullen voltrekken.

INDEX VAN GEBRUIKTE TERMEN

"Gaande"grondgebruikers zijn grondgebruikers die in 1956 in de desbetreffende gemeente van onderzoek waren geregistreerd en in 1959 niet meer. Hierbij zijn de volgende oppervlaktegrenzen gehanteerd.

- a. Bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer of tuinder, door het L.E.I. als zodanig ingedeeld met een oppervlakte van minstens 10 are.
- b. De overige grondgebruikers met een grondgebruik van minstens 1 ha.

Als synoniem voor "gaande" grondgebruikers is ook wel de term "verdwenen" grondgebruikers gebezigd.

"Komende" grondgebruikers zijn grondgebruikers die in 1956 niet en in 1959 wel in de desbetreffende gemeente waren geregistreerd. Hier gelden verder dezelfde oppervlaktecriteria als bovenvermeld bij de "gaande" grondgebruikers. Als synoniem voor "komende" grondgebruikers is ook wel gebruikt "nieuw-geregistreerde" grondgebruikers.

Onder de generatiewisseling te verstaan de overdracht van bedrijven aan de "jonge" generatie.

Onder de bedrijfswisseling te verstaan het wisselen van bedrijf. Een bedrijfshoofd neemt dus een ander bedrijf in gebruik.

Een mutatie is elke afzonderlijk geregistreerde verandering in de bedrijfsoppervlakte.

De mutaties op een zelfde bedrijf zijn meestal te onderscheiden door:

- a. een andere herkomst van de grond of
- b. een andere bestemming van de grond of
- c. een ander tijdstip van overdracht.

Het grondverkeer in ruime zin geeft aan de overdracht van gronden aan een andere gebruiker.

Het grondverkeer in enge zin is de wisseling in het gebruik van de grond uitgezonderd de overdracht van bedrijven (geheel of gedeeltelijk).